

ГЮСТАВ ЛЕБОН

ПСИХОЛОГІЯ МАС

Густав Лебон
Психологія мас

«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»

Лебон Г.

Психологія мас / Г. Лебон — «Мультимедийное издательство Стрельбицкого»,

ISBN 978-0-88-000590-6

«Психологія мас» — друга частина фундаментальної праці Гюстава Лебона, написана в 1895 році, яка подає детальний аналіз психології широких мас (у даному випадку — натовпу), як найважливішого мотиву поведінки індивіда і причини історичних подій. Психологія натовпу стала розділом соціальної психології, який вивчає поведінку груп людей і відмінності у поводженні юрби та окремих її осіб (індивідів). Мова про раптові соціальні зміни, спричинені діями великих груп людей, які не були б притаманними одному учаснику подій.

ISBN 978-0-88-000590-6

© Лебон Г.
© Мультимедийное издательство
Стрельбицкого

Содержание

Передне слово	5
Вступ	7
Відділ перший	11
Розділ I	11
Розділ II	16
Розділ III	26
Розділ IV	31
Відділ другий	34
Розділ I	34
Розділ II	43
Розділ III	50
Розділ IV	60
Відділ третій	65
Розділ I	65
Розділ II	68
Розділ III	70
Розділ IV	74
Розділ V	79

Гюстав Лебон

Психологія мас

Переднє слово

Наша попередня праця була присвячена описові духу рас; зараз ми вивчатимемо дух натовпу.

Обумовлені спадковістю загальні риси всіх індивідів однієї й тієї ж раси становлять дух цієї раси. Та коли певна кількість цих індивідів утворює активний натовп, то спостереження говорять нам, що внаслідок такого зближення індивідів однієї раси з'являються нові психологічні особливості, котрі не лише протиставляються характеру рас, але й здебільшого відмінні від нього значною мірою.

Організований натовп завжди відігравав велику роль у житті народів, та ця роль жодного разу не мала такого важливого значення, як у цю хвилину. Головною характерною рисою нашої епохи є саме заміна усвідомленої діяльності індивідів на несвідому діяльність натовпу.

Я зробив спробу вивчення складної проблеми натовпу винятково через наукові застосунки, тобто, намагався відшукати метод, залишивши поза увагою думки, теорії й доктрини. Я вважаю, що це єдиний спосіб, що дає можливість розкрити бодай частинку правди, особливо у такому питанні, котре так дуже бентежить розум.

Вченому, який починає вивчати якесь явище, не потрібно зважати на інтереси, котрі він може потурбувати своїми відкриттями. Нещодавно один з видатних сучасних мислителів зробив зауваження, що оскільки я не належу до жодної з сучасних шкіл, то вельми часто знаходжуся в опозиції до висновків і підсумків усіх шкіл. Ця нова моя праця, цілком імовірно, може викликати подібні зауваження.

Належати до якоїсь школи – означає необхідним чином поділяти всі її забобони й упредження.

Я повинен, однак, пояснити читачам, чому в моїх дослідженнях я приходжу інколи до цілковито інших висновків, ніж це можна було б очікувати на перший погляд: я вказую, наприклад, на вкрай низький розумовий рівень натовпу, враховуючи навіть збори обраних, і, поміж тим я все-таки заявляю, що було б небезпечним торкнутися організації цих зібрань.

Ретельне вивчення історичних фактів змусило мене дійти висновку, що соціальні організми так само складні, як і організми всіх живих істот, тож ми не маємо змоги викликати в них глибокі зміни. Природа чинить інколи радикально, але ніколи – в тому сенсі, як ми це розуміємо; ось чому манія великих реформ інколи дуже згубна для народу, якими б привабливими не виглядали ці реформи суто теоретично. Вони могли б принести користь лише в тому випадку, якби можна було миттєво змінити дух нації, але таку можливість має лише час. Людьми керують ідеї, почуття, звичаї, те, що ми носимо у собі. Інституції й закони є лише відбитком нашого духу, вираженням наших потреб; через це вони й не можуть змінити дух народів, бо самі походять з нього.

Дослідження соціальних явищ не може відбуватися відокремлено від вивчення народів, у середовищі котрих вони відбуваються. У філософському розумінні ці явища можуть навіть мати абсолютну цінність, але в практичному розумінні їхня цінність завжди відносна. Ось чому, при вивченні якогось соціального явища, слід розглядати його послідовно з двох різних боків. Таким чином, чіткішим буде розуміння того, що вельми часто повеління чистого розуму прямо суперечать повчанням практичного розуму. Це бачимо скрізь, навіть там, де справа торкається фізичних даних. З позиції абсолютної істини куб і коло є незмінними геометричними фігурами, котрі строго визначаються певними формулами. Але для нашого ока ці

фігури можуть набувати найрізноманітніших форм. Так, перспектива може перетворити куб на піраміду чи квадрат, коло – на еліпс чи навіть на пряму лінію, й ці фіктивні форми для нас значно важливіші, ніж реальні через те, що ми бачимо лише їх, і фотографія чи живопис можуть відтворювати лише ці форми. Нереальне в деяких випадках виглядає навіть правдивішим за реальне. Уявляти предмети лише в їхніх точних геометричних формах було б спотворенням природи й зробило б її невпізнанною. Уявімо собі такий світ, мешканці котрого могли б лише фотографувати й перемальовувати різні предмети, але не мали б можливості до них доторкнутися; цим мешканцям було б дуже важко скласти собі правильне уявлення про їхню форму. Втім, знання цієї форми, доступне лише невеликій кількості вчених, не становило б для них великого інтересу.

Філософ, який вивчає соціальні явища, повинен завжди пам'ятати, що поряд з теоретичним значенням вони мають ще й практичну цінність, і з погляду еволюції цивілізацій ця цінність – єдина, що має якесь значення. Така позиція має зробити його дуже обережним щодо тих висновків, котрі, очевидно, підказує йому логіка. Але й інші мотиви також змушують його бути стриманим у своїх висновках. Складність соціальних фактів така, що їх не можна охопити всі зразу й неможливо передбачити результати їхнього взаємного впливу. Крім того, за видимими фактами часто ховаються тисячі невидимих причин. Соціальні ж явища є наслідком величезної несвідомої роботи, котра здебільшого непідвладна нашому аналізу. Ці видимі явища можна порівняти з хвилями, що на поверхні океану є вираженням підземних струсів його дна, котрих ми не бачимо.

Коли ми спостерігаємо за більшістю вчинків натовпу, то бачимо, що вони переважно вказують на її виразно низький розумовий рівень. Але є такі випадки, коли діями натовпу керують, очевидно, таємничі сили, котрі в давнину називали долею, природою, провидінням і зараз називають покликом мертвих. Ми не можемо не визнавати могутності цих сил, хоча зовсім нічого не знаємо про їхню сутність. Інколи здається, що в надрах націй є приховані сили, що керують їхніми вчинками. Що може бути, наприклад, складнішим, логічнішим і дивовижнішим, ніж мова народу?

Вступ Ера натовпу

Еволюція сучасної епохи. – Великі зміни цивілізації як наслідок змін у мисленні народів. – Сучасне вірування в могутність натовпу. – Воно трансформує традиційну політику держав. – Як виступають нижчі класи і як проявляє себе їхня могутність. – Натовп може мати лише руйнівну роль. – Натовп завершує процес розпаду застарілих цивілізацій. – Всезагальне незнання психології натовпу. – Важливість вивчення натовпу для законодавців і державних мужів.

Великі перевороти, що передують змінам цивілізації, як наприклад, падіння Римської імперії й становлення арабської, на перший погляд є, переважно, наслідками політичних змін, нашествя іноплеменників, падіння династій. Та уважніше вивчення цих подій дає розуміння того, що за цими видимими причинами здебільшого прихована глибока зміна ідей народів. Справді історичні перевороти – не ті, що вражають нас своєю величчю й силою. Єдині важливі зміни, через які відбувається оновлення цивілізацій, стаються в ідеях, поняттях і віруваннях. Значні історичні події є лише видимими наслідками невидимих змін у думках людей. Ці зміни, однак, стаються нечасто через те, що найміцніше у кожній расі – це спадкові основи її думок.

Сучасна епоха є одним з таких критичних моментів, коли людська думка готується до змін. У основі цих змін є два головних фактори. Перший – це руйнування релігійних, політичних і соціальних вірувань, котрі дали початок усім елементам нашої цивілізації; другий – це виникнення нових умов існування й зовсім нових ідей, що стали наслідком сучасних винаходів науки й промисловості.

Ідеї минулого, хоча й наполовину зруйновані, ще все достатньо потужні; ті ідеї, котрі мають змінити їх, поки що знаходяться в періоді свого становлення – ось чому сучасна епоха – час перехідний і анархічний.

Нелегко передбачити, що може утворитися з такого періоду, котрий мимоволі має хаотичну натуру. Якими будуть основні ідеї, на котрих засновуватимуться нові спільноти, що змінять нас? Ми цього поки що не знаємо.

Але ми вже тепер можемо бачити, що при своєму становленні їм доведеться зважати на нову силу, останню повелительку сучасної епохи – могутність мас. Ця сила з'явилася на руїнах багатьох ідей, котрі вважалися колись істинними, а тепер зникли, багатьох сил, зруйнованих послідовно революціями, і, очевидно, готова поглинути й решту. І у той час, коли наші давні вірування хитаються й зникають, старовинні стовпи суспільства падають один за одним, могутність мас є тією єдиною силою, котрій нічого не загрожує і значення котрої стає все більшим. Епоха, що надходить, буде справді ерою мас.

Щонайбільше століття тому традиційна політика держав і суперництво монархів були головними факторами подій. Думку мас не брали до уваги, зрештою, її й не було. У наш час на політичні традиції, на особисті схильності монархів, на їхнє суперництво більше не зважають, навпаки, голос натовпу стає переважаючим. Маси диктують урядові його поведінку, й саме до їхніх побажань він намагається прислухатися. Не наради володарів, а дух натовпу визначає тепер долю націй.

Вступ народних класів на арену політичного життя, тобто, насправді їх поступове перетворення на керівні класи, є однією з найвидатніших рис нашої перехідної епохи.

Цей вступ спричинений насправді не всезагальним подаванням голосів, котре протягом тривалого часу не мало самостійної, панівної ролі й легко підпадало під сторонні впливи. Прогресивний зріст могутності натовпу відбувся, перш за все, шляхом поширення певних

ідей, котрі повільно насаджувалися в головах, а потім – через поступове утворення асоціацій індивідів для здійснення теоретичних надбудов. Через асоціювання натовп напрацював ідеї (якщо не зовсім справедливі, то, принаймні, цілком чіткі) для відстоювання своїх інтересів і здобув усвідомлення своєї сили. Натовп утворює синдикати, перед якими капітулює будь-яка влада одна за одною, й організовує біржі праці, що прагнуть керувати умовами роботи й платні. Натовп надсилає до урядових зібрань своїх представників, котрі позбавлені будь-якої ініціативи й слугують лише простим зряддям тих комітетів, що їх обрали.

У наш час вимоги натовпу стають все визначенішими. Обмеження робочого часу, експропріація шахт, залізниць, фабрик, землі, справедливий розподіл продуктів і т. д., і т. д., – ось у чому полягають вимоги натовпу.

Мало схильні до теоретичних міркувань, маси зате дуже схильні до дії. Завдяки своїй нинішній організації натовп здобув величезну силу. Догмати, котрі шойно з'явилися, скоро здобудуть силу старих догматів, тобто, ту тиранічну панівну силу, котра не допускає жодних зауважень. Божественне право мас повинне замінити божественне право королів.

Письменники, яким симпатизує наша сучасна буржуазія й які краще за будь-кого вміють висловити її трохи завузькі ідеї, поверховий скептицизм і, разом з тим, надмірний егоїзм, губляться від одного вигляду нової сили, що зростає перед ними, і щоб якось здолати «безлад», що панує в головах, звертаються з відчайдушними відозвами до моральних сил церкви, котрими вони колись так нехтували. Вони розповідають нам про банкрутство науки і, як грішники, що розкаялися після повернення з Риму, закликають нас до вивчення істин одкровення. Та всі ці новонавернені забувають, що вже запізно! Якби навіть насправді Божа милість зійшла на них, усе-таки вони не могли б тепер мати достатньої влади над душами, так мало зацікавленими тими питаннями, котрі так поглинули новоспечених святенників. Натовп не хоче зараз тих богів, котрих вони самі не хотіли знати ще не так давно й поваленню котрих самі ж посприяли. Не існує такої божественної чи людської влади, котра б примусила річку текти навспак до свого джерела!

З наукою не трапилося жодного банкрутства, й вона не має стосунку ні до нинішньої анархії умів, ні до утворення нової сили, що зростає всередині цієї анархії. Наука обіцяла нам істину чи, принаймні, знання тих стосунків, котрі доступні нашому розуму, але вона ніколи не обіцяла нам ні миру, ні щастя. Цілковито байдужа до наших почуттів, наука не чує наших скарг. Ми повинні підлаштовуватися до неї через те, що ніщо не може повернути нам тих ілюзій, котрі вона розвіяла.

Загальні симптоми, помітні у всіх націй, кажуть нам про швидке зростання могутності мас і не припускають думки про те, що ця могутність скоро припинить зростати. І що б вона не принесла нам із собою, ми муситимемо з цим погодитися.

Всілякі міркування й промови проти цієї могутності – порожня балаканина. Звичайно, можливо, що вихід натовпу на сцену символізує собою один з останніх етапів цивілізації Заходу, цілковите повернення до періодів неспокійних перехідних часів, котрі, вочевидь, передують розквіту кожного нового суспільства. Але як цьому завадити?

Дотепер масам відводилася найпевніша роль – руйнування застарілих цивілізацій. Ця роль з'явилася не сьогодні. Історія свідчить, шойно моральні сили, на яких трималася цивілізація, втрачають владу, справа цілковитого руйнування завершується несвідомим і грубим натовпом, котрий справедливо називають варварами. Цивілізації виникали й оберігалися маленькою купкою інтелектуальної аристократії, й ніколи – натовпом. Сила натовпу спрямована лише на руйнування. Володарювання натовпу завжди вказує на фазу варварства. Цивілізація засновується на існуванні певних правил, дисципліні, переході від інстинктивного до раціонального, передбаченні майбутнього, вищий рівень культури, а все це умови, яких натовп, наданий сам собі, ніколи не міг дотриматися. Завдяки своїй винятково руйнівній силі натовп діє, наче мікроби, що прискорюють розклад ослабленого організму чи трупа. Якщо будівля якоїсь цивілі-

зації підмита, то натовп завжди призводить до її падіння. Ось тоді й стає зрозумілою її панівна роль, і на якийсь час філософія чисельності стає, вочевидь, єдиною філософією історії.

Чи так само буде й з нашою цивілізацією? Ми можемо боятися цього, але ще не можемо цього знати. Яким би воно не було, та ми мусимо скоритися й пережити панування натовпу.

Цей натовп, про який починають говорити так багато, ми знаємо надто мало. Професійні психологи, які мешкають далеко від нього, завжди його ігнорували, а якщо зацікавилися ним останнім часом, то лише з точки зору його злочинності. Нема сумніву, є злочинний натовп, але є також натовп доброзичливий, героїчний та багато інших. Злочини натовпу становлять лише окремий випадок у її психології; не можна пізнати духовну організацію натовпу, якщо вивчати його злочини, так само, як не можна пізнати духовну організацію якоїсь особистості, якщо вивчати лише її недоліки. Втім, правду кажучи, всі володарі світу, всі засновники релігій чи держав, апостоли всіх вірувань, видатні державні мужі й, у сфері скромнішій, прості ватажки маленьких людських спільнот завжди були несвідомими психологами, які інстинктивно розуміли дух натовпу, і здебільшого – робили це правильно.

Саме завдяки цьому розумінню вони й ставали володарями натовпу. Наполеон чудово осягнув психологію мас тієї країни, де він царював, але здебільшого висловлював цілковите нерозуміння психології натовпу інших народів і рас. Лише тому, що він не розумів цієї психології, він міг вести війну з Іспанією й Росією, що завдала його могутності удару, від котрого воно загинуло.

Знання психології натовпу виявляється у наш час останнім засобом, що є в руках державного мужа, – не для того, щоб керувати масами, бо це вже неможливо, а для того, щоб не давати їм надто багато волі над собою.

Лише за умови занурення в психологію мас, стає зрозумілим, наскільки сильною є для них влада нав'язаних ідей. Натовпами не можна керувати за допомогою правил, що засновані на суто теоретичній справедливості, а треба шукати те, що може справити на них враження й захопити їх. Якщо, наприклад, якийсь законотворець бажає ввести новий податок, то чи повинен він у цьому випадку вибрати такий податок, котрий буде найсправедливішим? У жодному разі! Найнесправедливіший податок може практично виявитися найкращим для мас. Якщо такий податок не впадає у вічі й здається найлегшим, то він завжди легше буде прийнятий масами.

Тому побічний податок, яким би він не був великим, не збурить протест у натовпі, бо він не утискує його звички й не справляє на нього враження через те, що вилучається щоденно й виплачується помалу при купівлі предметів споживання. Але спробуйте замінити цей податок пропорційним податком на зарібок чи інші доходи й зажадайте сплати цього податку зразу, – ви спровокуєте однотайні протести, хоча б теоретично цей податок і був удесятеро легшим за перший. Замість непомітних копійок, котрі сплачуються щоденно, тут виходить порівняно велика сума, й того дня, коли її доведеться сплачувати, вона здаватиметься надмірною, через що справлятиме велике враження. Якби відкладати помалу по копійці, то, звісно, вона б не видавалася такою значною, але такий економічний прийом вказав би на завбачливість, до якої натовп взагалі не здатен.

Наведений приклад досить простий, і його справедливість впадає у вічі. Такий психолог, як Наполеон, звісно, розумів це, та більшість законотворців, котрі не знають дух натовпу, не помітять цієї особливості. Досвід ще недостатньо переконав їх у тому, що не можна керувати масами через вимоги одного лише здорового глузду.

Психологія мас може застосовуватися в багатьох інших випадках. Вона висвітлює численні історичні й економічні факти, котрі без неї пояснити було б неможливо. Я матиму нагоду сказати тут, що якби найчудовіший з-поміж сучасних істориків, Тен, так погано розумів у деяких випадках події нашої великої революції, то так сталося лише через те, що він ніколи не думав вивчати дух натовпу. Він взяв собі за дороговказ у вивченні цього складного періоду опи-

совий метод натуралістів; але ж серед явищ, за котрими доводиться спостерігати натуралістам, ми не бачимо моральних сил, а поза тим ці сили й є істинними рушіями історії.

Отже, вивчення психології натовпу є бажаним з практичного погляду, та навіть якби воно становило лише суто теоретичний інтерес, то й у цьому випадку заслуговувало б на увагу. Розпізнати рушіїв, що керують діями людей, не менш цікаво, ніж розпізнати якийсь мінерал чи квітку.

Наше дослідження духу натовпу не може бути нічим іншим, лише простим синтезом, коротким викладом наших попередніх пошуків. Не можна вимагати від нашого нарису нічого іншого, крім деяких поглядів, що підштовхують до розмірковувань. Інші поглиблюють цю борозну, котру ми накреслили на поверхні так мало дослідженого дотепер ґрунту.

Відділ перший Дух натовпу

Розділ I

Загальна характеристика натовпу. Психологічний закон її духовної єдності

Який склад натовпу з погляду психологічного? – Численного скупчення індивідів недостатньо для утворення натовпу. – Специфічний характер одухотвореного натовпу. – Фіксування ідей і почуттів у індивідів, з яких складається натовп та зникнення їх власної особистості. – У натовпі завжди переважає несвідоме. – Припинення діяльності півкуль мозку й переважання спинного мозку. – Зниження розумових здібностей і цілковита зміна почуттів. – Змінені почуття можуть бути кращими чи гіршими за ті, що властиві окремим індивідам, які разом утворюють натовп. – Натовп так само легко стає героїчним, як і злочинним.

Слово «натовп» у звичному розумінні означає зібрання індивідів, незалежно від їхньої національності, професії чи статі й тих випадковостей, через які це зібрання з'явилося. Але з психологічної точки зору це слово набуває вже зовсім іншого значення. За певних умов – і причому лише за цих умов – зібрання людей має абсолютно нові риси, що відрізняються від тих, котрі властиві окремим індивідам, що входять до складу цього зібрання.

Свідома особистість зникає, причому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, котрі утворюють ціле, що зветься натовпом, дотримуються одного й того ж напрямку. Виникає колективний дух, що має, зрозуміло, тимчасовий характер, але й досить виразні риси. Зібрання в таких випадках стає тим, що я б назвав, за відсутності кращого виразу, організованим натовпом чи натовпом одухотвореним, єдиною істотою, що підпорядковується закону духовної єдності натовпу.

Поза всіляким сумнівом, одного факту випадкового перебування разом багатьох індивідів недостатньо для того, щоб вони набули характеру організованого натовпу; для цього потрібен вплив деяких збудників, походження котрих ми й спробуємо визначити.

Зникнення свідомої особистості й спрямування почуттів і думок у певному напрямку – головні риси, що характеризують натовп, котрий став на шлях самоорганізації, – не потребують неодмінної й одночасної присутності кількох індивідів у одному й тому ж самому місці. Тисячі індивідів, відокремлених один від одного, можуть у певні моменти підпадати водночас під вплив деяких сильних емоцій чи якоїсь великої національної події й набувати, таким чином, всіх рис одухотвореного натовпу. Варто якійсь випадковості звести цих індивідів разом, щоб усі їхні дії й вчинки негайно набули характеру дій і вчинків натовпу. У певні моменти навіть шістьох людей достатньо, щоб утворити одухотворений натовп, поза тим у інший час сотня людей, котрі випадково зібралися разом, за відсутності необхідних умов не створить такого натовпу. З іншого боку, цілий народ, що зазнає дії певних впливів, іноді стає натовпом, разом із тим він не є зібранням у прямому розумінні цього слова. Одухотворений натовп після свого утворення набуває загальних рис – тимчасових, але абсолютно певних. До цих загальних рис додаються окремі, що змінюються залежно від елементів, з яких складається натовп і що можуть, своєю чергою, змінити її духовний склад. Одухотворений натовп може підлягати певній класифікації. Ми побачимо далі, що різнокаліберний натовп, тобто такий, що складається з

різнорідних елементів, має багато спільних рис з однорідним натовпом, тобто таким, що складається з більш-менш споріднених елементів (секти, касти й класи). Поряд із цими спільними рисами, однак, існують виразні особливості, котрі дають можливість розрізняти обидва види натовпу.

Перш ніж розповідати про різні категорії натовпів, ми повинні вивчити їхні загальні риси й будемо діяти, як натураліст, який починає з опису спільних ознак, що існують у всіх індивідів однієї сім'ї, й лише згодом переходить до часткового, що дозволяє розрізняти види й роди цієї сім'ї.

Нелегко змалювати в деталях дух натовпу, бо його організація змінюється не лише згідно з расою й складом зібрань, але й згідно з походженням і силою збудників, котрі впливають на ці зібрання. Втім, такі самі труднощі на нас очікують, коли йдеться про психологічне вивчення окремого індивіда. Лише в романах характер окремих особистостей не змінюється протягом усього їхнього життя; насправді ж одноманітність середовища породжує лише уявну одноманітність характерів. У іншому місці я вже вказував, що в кожній духовній організації є такі задатки характеру, котрі негайно заявляють про своє існування, щойно в їхньому оточенні стануться раптові зміни. Так, наприклад, поміж найсуворіших членів Конвенту можна було зустріти цілком пристойних буржуа, які за звичайних умов, звісно ж, були б простими мирними громадянами й мали посади нотаріусів чи суддів. Коли гроза минулася, вони повернулися до свого нормального стану мирних буржуа, й Наполеон саме поміж ними знайшов собі найпокірніших слуг.

Оскільки ми не маємо змоги розглянути тут всіх рівнів організації натовпу, обмежимося зокрема натовпом, що є вже абсолютно організованим. Таким чином, з нашого викладу буде видно лише те, чим може бути натовп, але не те, чим він завжди буває. Лише у цій пізнішій фазі організації натовпу поміж незмінних і переважних головних особливостей раси виокремлюються нові специфічні риси й відбувається спрямування почуттів і думок зібрання в одному й тому ж самому напрямку, і лише після цього виявляє свою силу вказаний вище психологічний закон духовної єдності натовпу.

Деякі психологічні риси характеру натовпу спільні у нього з окремими індивідами; інші ж, навпаки, властиві лише йому й зустрічаються лише в зібраннях. Ми перш за все розглянемо саме ці специфічні риси, для того щоб краще з'ясувати їх важливе значення.

Найдивовижніший факт, спостережений в одухотвореному натовпі, такий: якими б не були індивіди, з яких він складається, якими б не були їхні спосіб життя, діяльність, їхній характер чи глузд, одного їхнього перетворення в натовп достатньо для того, щоб у них утворився різновид колективного духу, що змушує їх відчувати, думати й діяти зовсім інакше, ніж думав би, чинив і відчував кожен з них окремо. Існують такі ідеї й почуття, котрі виникають і перетворюються на дії лише в індивідів, з яких складається натовп. Одухотворений натовп є тимчасовим організмом, утвореним з різнорідних елементів, котрі на одну мить об'єдналися разом, так, як об'єднуються клітини, з яких складається живе тіло, котрі через своє об'єднання утворюють нову істоту, яка має властивості відмінні від тих, що їх має кожна клітина окремо.

Всупереч думці, що зустрічається, на наш подив, у такого проникливого філософа, як Герберт Спенсер, в агрегаті, що утворює натовп, немає ні суми, ні середнього елементів, котрі входять до його складу, проте існує комбінація цих елементів і утворення нових властивостей, так, як це відбувається в хімії при поєднанні деяких елементів, основ і кислот, котрі утворюють, наприклад, нове тіло, що має абсолютно інші властивості, ніж ті, що мають елементи, з яких його утворено.

Неважко помітити, наскільки окремий індивід відрізняється від індивіда у натовпі, та набагато важче визначити причини цієї відмінності. Для того, щоб хоч трохи пояснити собі ці причини, ми мусимо згадати одне з положень сучасної психології, а саме те, що явища несвідомо-

мого виконують видатну роль не лише в органічному житті, але й у розумовій діяльності. Свідоме життя розуму становить лише дуже малу частину порівняно з його несвідомим життям.

Найтонший аналітик, найпроникливіший спостерігач може помітити лише дуже невелику кількість несвідомих рушіїв, котрим він підкоряється. Наші свідомі вчинки зростають на субстраті несвідомого, того, що створюється переважно під впливом спадковості. Цей субстрат вбирає в себе численні спадкові залишки, з яких, власне, складається дух раси. Окрім причин, котрі ми визнаємо відкрито й котрі керують нашими діями, існують ще приховані причини, в котрих ми не зізнаємося, але за цими прихованими причинами є ще більш приховані через те, що вони невідомі нам самим. Більшість наших щоденних вчинків викликана прихованими рушіями, котрі проходять повз наші спостереження.

Саме елементи несвідомого, котрі утворюють дух раси, і є причиною подібності індивідів цієї раси, які відрізняються один від одного переважно елементами свідомого, – тим, що розуміють як плід виховання або ж результат виняткової спадковості. Найбільш неподібні поміж собою за своїм розумом люди можуть мати однакові пристрасті, інстинкти й почуття; й у всьому, що стосується почуття, релігії, політики, моралі, прихильностей і антипатій тощо, люди найзнаменитіші лише дуже зрідка вивисуються над рівнем найзвичайнісінських індивідів. Між великим математиком і його шевцем може існувати ціле провалля з погляду інтелектуального життя, але з погляду характеру між ними часто немає жодної відмінності або ж вона дуже незначна.

Ці загальні риси характеру, котрими керує несвідоме, існують майже однаковою мірою в більшості нормальних індивідів раси й об'єднуються разом у натовпі. В колективному духові інтелектуальні здібності індивідів та, як наслідок, їхня індивідуальність зникають; різноманітне розчиняється в однорідному й беруть гору несвідомі якості.

Саме таке поєднання буденних якостей у натовпі й пояснює нам, чому натовп ніколи не може вчинити дії, що потребують піднесеного розуму. Рішення, що стосуються обох інтересів, прийняті зібранням навіть знаменитих людей в галузі різних спеціальностей, все ж таки не надто відрізняються від рішень, що їх прийняло збіговисько дурнів, як у тому так і в іншому випадку поєднуються не якісь видатні якості, а лише пересічні, такі, що є у всіх. У натовпі може відбуватися накопичення лише глупства, а не здорового глузду. «Цілий світ», як це часто заведено казати, ніяк не може бути розумнішим за Вольтера, а, навпаки, Вольтер розумніший, аніж «цілий світ», якщо під цим словом розумітимемо натовп.

Якби індивіди в натовпі обмежувалися лише поєднанням пересічних якостей, котрі має кожен з них окремо, то ми б мали середню величину, й аж ніяк не утворення нових рис. Яким чином виникають ці нові риси? Ось до цього питання ми й підійдемо зараз.

Поява цих нових специфічних рис, властивих натовпу, але таких, що не зустрічаються в окремих індивідів, що входять до нього, обумовлена різноманітними причинами. Перша з них полягає у тому, що індивід у натовпі набуває, завдяки лише чисельності, усвідомлення непереборної сили, й це усвідомлення дозволяє йому керуватися такими інстинктами, котрим він ніколи не дає ходу, коли буває на самоті. У натовпі він менш схильний приборкати ці інстинкти через те, що натовп анонімний і не несе на собі відповідальності. Почуття відповідальності, що завжди стримує окремих індивідів, зовсім зникає у натовпі.

Друга причина – заразливість, чи зараза, також сприяє утворенню в натовпі специфічних властивостей і визначає їхній напрям. Зараз є явищем, на котре легко вказати, але не пояснити; її треба зарахувати до розряду гіпнотичних проявів, до яких ми зараз звернемося. У натовпі будь-яке почуття, будь-яка дія заразна, та ще й такою мірою, що індивід дуже легко приносить у жертву свої власні інтереси інтересу колективному. Така поведінка, однак, суперечить людській природі, тому людина здатна на неї лише тоді, коли вона є частиною натовпу.

Третя причина, до того ж, найголовніша, обумовлює появу в індивідів у натовпі таких специфічних рис, котрі можуть не зустрічатися в них у відокремленому стані, – це сприйнят-

ливість до навіювання; зараза, про яку ми щойно говорили, є лише наслідком цієї сприйнятливості. Щоб зрозуміти це явище, слід пригадати деякі найновіші відкриття фізіології. Тепер нам відомо, що у різні способи можна довести індивіда до такого стану, коли в ньому зникає свідомість і він підкоряється всім навіюванням особи, котра змусила його увійти до цього стану, здійснює за її наказом вчинки, котрі часто суперечать його особистому характеру й звичкам. Спостереження свідчать, що індивід, котрий знаходився певний час у активному натовпі, чи то під впливом струмів, що йдуть від цього натовпу, чи з якихось інших причин – невідомо, швидко набуває такого стану, котрий дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта. Такий суб'єкт внаслідок паралічу свого свідомого мозкового життя стає рабом несвідомої діяльності свого спинного мозку, котрою гіпнотизер керує на власний розсуд. Свідомість у загіпнотизованого зникає цілковито, так само як воля і розум, та й усі почуття й думки спрямовуються волею гіпнотизера.

Приблизно такий самий стан індивіда, котрий є часткою одухотвореного натовпу. Він вже не усвідомлює своїх вчинків, і в нього, наче в загіпнотизованого, зникають одні здібності, інші ж досягають найвищого ступеня напруженості. Під впливом навіювання такий суб'єкт здійснюватиме певні дії з нестримною стрімкістю; у натовпі ж ця нестримна стрімкість проявляє себе ще дужче, оскільки вплив навіювання, однакового для всіх, збільшується через взаємність. Люди, які мають достатньо сильну індивідуальність, щоб опиратися навіюванню, у натовпі надто нечисленні й через це нездатні боротися з течією. Найбільше, що вони можуть зробити, – це відволікти натовп шляхом якогось нового навіювання. Так, наприклад, влучне слово, якийсь образ, доречно викликаний в уяві натовпу, відволікали його інколи від найкровожерніших вчинків.

Отже, зникнення свідомої особистості, переважання особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів та ідей, що визначається навіюванням, і прагнення негайно перетворити на дію нав'язані ідеї – ось головні риси, що визначають індивіда в натовпі. Він вже припиняє бути сам собою й стає автоматом, котрий не має власної волі.

Таким чином, людина, яка стає часткою організованого натовпу, спускається на кілька щаблів нижче сходами цивілізації. У відокремленому стані вона, можливо, була б культурною людиною; у натовпі – це варвар, тобто, істота інстинктивна. Вона проявляє схильність до свавілля, безчинства, жорстокості, але так само й до ентузіазму та героїзму, властивих первісній людині, схожість з якою посилюється тим, що людина у натовпі надзвичайно легко піддається словам і уявленням, котрі не справили б на неї у відокремленому стані жодного впливу, й здійснює вчинки, що суперечать і її інтересам, і її звичкам. Індивід у натовпі – це піщинка посеред маси інших піщинок, котрих здіймає й несе вітер. Завдяки саме цій властивості натовпу нам доводиться інколи спостерігати, як присяжні виносять вирок, котрий кожен з них окремо ніколи б не проголосив; ми бачимо, що парламентські зібрання погоджуються на такі заходи й закони, котрі засудив би кожен з членів цього зібрання окремо. Члени Конвенту, кожен окремо, були освіченими буржуа, котрі мали мирні звички. Та, об'єднавшись у натовп, вони вже без жодних вагань приймали найжорстокіші пропозиції й відправляли на гільйотину людей цілковито невинних; на довершення вони відмовилися від своєї недоторканності, всупереч своїм власним інтересам, і самі себе карали.

Та не самими лише вчинками індивід у натовпі відрізняється від самого ж себе у відокремленому стані.

Перш ніж він втратить будь-яку незалежність, у його ідеях і почуттях мають статися зміни, притому настільки глибокі, що вони можуть перетворити скупого на марнотратного, скептика – на віруючого, чесну людину – на злочинця, боягуза – на героя. Зречення від усіх своїх привілеїв, проголосоване аристократією під впливом ентузіазму в знамениту ніч 4 серпня 1789 року, ніколи б не було прийняте жодним з її членів окремо.

З усього сказаного вище ми робимо висновок, що натовп в розумінні інтелектуальному завжди стоїть нижче за окремого індивіда, але з погляду почуттів і вчинків, спричинених цими почуттями, він може бути кращим чи гіршим за нього, зважаючи на обставини. Все залежить від того, якому впливу підкорився натовп. Саме ця обставина проходила повз увагу всіх письменників, котрі вивчали натовп лише з погляду його злочинності.

Натовп часто буває злочинним – це правда, але часто він також буває героїчним. Натовп піде на смерть заради перемоги якогось вірування чи ідеї; у натовпі можна розбудити ентузіазм і примусити його, заради слави й честі, йти без хліба і зброї, наче в часи хрестових походів, звільняти Гріб Господній від рук невірних, або ж, як у 93-му році, захищати рідний край. Це героїзм, дещо несвідомий, звичайно, але саме за його допомогою й робиться історія. Якби народи здійснювали лише холоднокровно обмірковані великі діяння, то у світових списках їх було б вельми небагато.

Розділ II

Почуття й моральність натовпу

1. Імпульсивність, мінливість і дратівливість натовпу. – Імпульси, котрі підкорюють натовп, достатньо потужні, щоб знищити особисті інтереси. – Натовп ніколи не діє зумисне.

2. Нестійкість перед навіюванням і легковірність натовпу. – Зникнення відмінностей між ученим і дурнем у натовпі. – Неможливість довіряти свідченням натовпу. – Одностайність свідчень численних свідків мені за все годиться для підтвердження якогось факту. – Невисока цінність історичних творів.

3. Перебільшення й однобічність почуттів натовпу.

4. Нетерпимість, авторитетність і консерватизм натовпу. – Тимчасовий прояв революційних інстинктів у натовпі не заважає йому бути глибоко консервативним.

5. Моральність натовпу. – Натовп нечасто керується особистими інтересами, у той час, як саме особистий інтерес переважно стає винятковим рушієм вчинків окремих індивідів. – Моралізаторська роль натовпу.

Після того, як ми вказали в загальному на головні властивості натовпу, звернімося тепер до детального розгляду цих властивостей.

Поміж специфічними властивостями, що характеризують натовп, ми зустрінемо, наприклад, такі: імпульсивність, дратівливість, нездатність до мислення, відсутність здорового глузду й здатності до критики, перебільшену чутливість тощо, котрі можна спостерігати у істот, що належать до нижчих форм еволюції, таких як: у жінок, дикунів і дітей. На цю аналогію, однак, я вказую лише мимохідь, інакше мені довелося б вийти за межі цієї роботи, якби я забажав це довести. Втім, це не дало б користі людям, ознайомленим з психологією первісної людини, у той час, як для тих, хто незнайомий з нею, такі докази все одно були б недостатньо переконливими.

Тепер я візьмуся до послідовного розгляду різних властивостей, котрі можна спостерігати у натовпі в більшості випадків.

1. Імпульсивність, мінливість і дратівливість натовпу

Коли ми вивчали основні властивості натовпу, то вказали, що він майже виключно керований через несвідоме. Його вчинки набагато більше залежать від впливів спинного, ніж головного мозку, й у такому розумінні він наближається до справді первісних істот. Вчинки, що їх робить натовп, можуть бути чудовими самі по собі, але, оскільки здоровий глузд не керує ними, то індивід у натовпі діє залежно від випадку. Натовп є полігоном для всіх зовнішніх збуджень і відображає всі їхні зміни; як наслідок, він по-рабському схиляється перед імпульсами, спрямованими на нього. Окремий індивід може зазнавати тих самих збуджень, що діють на нього у натовпі, але, відокремлений від натовпу, він вже слухається здорового глузду й опирається впливам цих збуджень. Фізіологічно це можна змалювати так: окремих індивід має здатність придушувати свої рефлексивні, у той час, як натовп цієї здатності не має.

Різноманітні імпульси, перед якими схиляється натовп, можуть бути, залежно від типу збуджень, добрими чи жорстокими, героїчними чи боягузливими, але вони завжди настільки потужні, що жоден особистий інтерес, навіть почуття самозбереження не може їх зупинити.

Оскільки збудники, що діють на натовп, вельми різноманітні й натовп завжди їм скоряється, то звідси походить його надзвичайна мінливість. Ось чому ми бачимо, що натовп може раптово перейти від найкровожернішої жорстокості до великодушності й проявити навіть суто випадково абсолютний героїзм. Натовп легко стає катом, але так само легко він погоджується на мучеництво. З його надр витікали ті потоки крові, що були потрібні для того, аби запанувала яка-небудь віра. Нема потреби звертатися до героїчного століття заради того, щоб побачити, на що здатен натовп саме з такого погляду. Натовп ніколи не цінує свого життя в момент обурення, і ще зовсім недавно один генерал (Буланже?), який раптово зробився популярним, легко міг би знайти сотні тисяч людей, готових померти за його справу, якби він лише цього захотів.

У натовпі немає навмисності; він може послідовно пройти всю школу суперечливих почувань, але завжди буде знаходитися під впливом хвилинних збуджень. Натовп подібний до листя, яке ураган здіймає й розносить навсібіч і яке потім падає на землю. Коли ми будемо розмовляти про деякі види революційного натовпу, ми наведемо кілька прикладів мінливості його почуттів.

Через цю мінливість натовпом дуже важко керувати, особливо якщо він має частину суспільної влади. Якби потреби повсякденного життя не були різновидом невидимого регулятора речей, то народовладдя не могло б проіснувати довго. Та хоча всі бажання натовпу завжди бувають дуже пристрасними, вони все ж тривають недовго, і натовп так само мало здатен на прояв наполегливої волі, як і здорового глузду.

Натовп не лише імпульсивний і мінливий; як і дикун, він не дозволяє, аби щось стало між його бажанням і реалізацією цього бажання. Натовп тим менше здатен це дозволити, бо численність дає йому відчуття непереборної могутності. Для індивіда у натовпі поняття неможливого відсутнє. Окремий індивід усвідомлює, що він не може сам підпалити палац, пограбувати крамницю, а якщо навіть він відчує бажання вчинити це, то легко втримається від нього. У натовпі ж до нього приходить усвідомлення могутності, яку дає йому численність, і досить лише вселити в нього ідеї вбивства чи грабунку, щоб його зразу ж охопила спокуса. Будь-яка несподівана перешкода буде знищена натовпом з властивою йому стрімкістю, і якби людський організм дозволяв постійний стан люті, то можна було б сказати, що нормальний стан натовпу, що зустрів перешкоду, – це лють.

У дратівливості натовпу, в його імпульсивності й мінливості, так само, як і у всіх народних почуттях, котрі ми розглянемо згодом, завжди знайдуть свій прояв головні особливості раси, що утворюють незмінний ґрунт, на котрому проростають всі наші почуття. Будь-який натовп завжди роздратований та імпульсивний – це поза сумнівом. Та ступінь цього роздратування й імпульсивності буває різною. Так, наприклад, відмінність щодо цього між латинським і англосаксонським натовпом вражає, і навіть у найновішій історії є факти, що вказують на це. Вистачило, наприклад, опублікування двадцять п'ять років тому простої телеграми, де повідомлялося про ймовірну образу посла, для того, щоб стався вибух люті, негайним наслідком якого стала жахлива війна. Кілька років тому телеграфне повідомлення про незначну невдачу в Лангсоні знову спричинило новий вибух, що потяг за собою падіння уряду. У той же час набагато більша невдача англійської експедиції в Хартумі спричинила в Англії лише незначні заворушення, і жодне міністерство від цього не постраждало. Натовп завжди має риси жіночого характеру, і найвиразніше ці риси проявляються в латинському середовищі. Хто спирається на нього, той може залізти дуже високо й дуже швидко, але постійно буде озиратися на Тарпейську скелю й завжди має очікувати, що якогось чудового дня його скинуть з цієї скелі.

2. Нестійкість перед навіюванням і легковірність натовпу

Ми вже розповідали, коли йшлося про натовп, що однією з його загальних рис є надзвичайна сприйнятливості до навіювання. Ми вказували, що в будь-якій людській агломерації навіювання стає заразним, і цим пояснюється швидке спрямування почуттів у певному напрямку.

Яким би нейтральним не був натовп, він все ж таки має стан уважного вичікування, котрий полегшує будь-який вплив. Перше ж сформульоване навіювання негайно буде сприйняте через заразливості усіма індивідами, й негайно з'явиться відповідний настрій. Як у всіх істот, котрі знаходяться під впливом навіювання, ідея, що захопила розум, намагається отримати вихід через дію. Натовп так само легко може підпалити палац, як і здійснити якийсь вищий акт самозречення; все залежатиме від походження збудника, а не від тих стосунків, котрі у окремого індивіда існують між навіяним актом і сумою розумових зусиль, що протидіють його виконанню.

Натовп, позбавлений будь-яких критичних здібностей, має бути надзвичайно легковірним, бо він завжди блукає на межі несвідомого й легко піддається всьляким впливам, маючи брутальні почуття, властиві створінням, котрі не можуть керуватися здоровим глуздом. Для нього не існує неймовірного, і це треба пам'ятати, бо цим пояснюється та незвичайна легкість, із якою створюються й поширюються легенди й найнеправдоподібніші оповіді.

Люди, що були в Парижі під час облоги, бачили багато прикладів такої легковірності натовпу. Запалена свічка на горішньому поверсі негайно сприймалася як сигнал до ворога, хоча вистачило б хвилини роздумів, щоб переконатися в безглузді такого припущення, оскільки, зрозуміло, ворог не міг побачити вогник свічки з відстані кількох миль.

Виникнення легенд, котрі легко поширюються натовпом, обумовлене не лише його легковірністю, а ще й тими спотвореннями, котрих зазнають події у свідомості людей, що зібралися в натовп. Для натовпу найпростіша подія швидко набуває зовсім інших розмірів. Натовп мислить образами, й образ, що виник у його уяві, своєю чергою породжує інші, що не мають жодного логічного зв'язку з початковим. Ми легко зрозуміємо цей стан, коли згадаємо, яка дивна мішанина думок породжує в нас інколи спогад про якийсь факт. Здоровий глузд вказує нам на ті невідповідності, що є у цих образах, але натовп їх не бачить і домішує до справдешньої події те, що створене в її викривленій уяві. Натовп зовсім не відокремлює суб'єктивне від об'єктивного; він вважає реальними образи, що виникли в його уяві, котрі здебільшого мають лише опосередкований зв'язок з фактом, за котрим йде спостереження.

Може здаватися, що спотворення, котрих зазнає якась подія з погляду натовпу, повинні мати вельми різноманітний характер через різний темперамент індивідів, з яких складається натовп. Але це не так. Під впливом зарази ці спотворення мають завжди виглядатимуть однаково для всіх індивідів. Перше спотворення, що з'явилося в уяві одного з індивідів у зібранні, стає осередком заразливого навіювання. Перш ніж зображення св. Георгія помітили на стінах Єрусалиму й на всіх вікнах, його побачив спершу лише один з присутніх, і шляхом навіювання й зарази диво, на яке він вказав, було зразу ж прийняте на віру всіма іншими.

Таким завжди є механізм усіх колективних галюцинацій, про які часто мова йде в історії й достовірність яких підтверджують тисячі людей. Було б зайвим, через спростування сказаного вище, вказувати на розумові здібності індивідів, які утворюють натовп.

Ці здібності не мають значення; невіглас і вчений, оскільки вони вже опинилися у натовпі, однаково позбавлені здатності до спостереження. Цей стан може, ймовірно, вважатися парадоксальним, та щоб довести його, нам довелося б цитувати таку кількість історичних фактів, що на це знадобилися б цілі томи. Не хочучи, однак, залишати читача під враженням без-

доказових тверджень, тому наведу кілька прикладів, взятих випадково з тієї маси фактів, яку мені довелося б цитувати.

Про найтипівіший випадок такої колективної галюцинації – причому натовп складався з індивідів усілякого роду, як цілковито неосвічених, так і найосвіченіших, – розповів лейтенант Жульєн Фелікс у своїй книзі про морські течії, що була надрукована колись в *Revue Scientifique*. Фрегат *La Belle Poule* йшов морем, шукаючи корвет *Vegetable*, з котрим вони розійшлися під час сильної бурі. Це було вдень і сонце яскраво світило. Раптом вартовий помітив покинуте судно. Екіпаж спрямував свої погляди на вказане місце, і всі офіцери й матроси виразно побачили пліт, навантажений людьми, прикріплений буксиром до човнів, на котрих видніли сигнали біди. Все це було, проте, не чим іншим, як колективною галюцинацією. Адмірал Дефоссе зразу ж відправив човни на допомогу потерпілим. Наближаючись до місця катастрофи, офіцери й матроси виразно бачили багато людей, які хвилювалися, простягали руки, й чули глухий і змішаний гомін великої кількості голосів. Коли ж нарешті човни дісталися до цього місця, то виявилось, що там нічого не було, крім кількох гілляк з листям, що їх принесло від сусіднього берега. Такі переконливі докази, звісно ж, змусили галюцинацію зникнути.

Завдяки цьому прикладу ми можемо виразно простежити механізм виникнення колективної галюцинації. З одного боку, ми бачимо натовп у стані уважного очікування, а з другого – навіювання, яке зробив вартовий, побачивши покинуте судно в морі; це навіювання вже заразливим шляхом поширилося на всіх присутніх, як офіцерів, так і матросів.

Натовп не обов'язково повинен бути численним, щоб його здатність бачити правильно те, що відбувається перед ним, була б у ньому знижена і щоб місце реальних фактів посіли галюцинації, котрі не мають з ними жодного зв'язку. Щойно кілька індивідів зберуться разом, вони вже утворюють натовп, навіть у тому випадку, якщо вони – видатні вчені. Іноді вони все-таки набувають усіх властивостей натовпу стосовно всього, що виходить за межі їхньої спеціальності. Здатність до спостереження й критики, якою володіє кожен з цих учених окремо, зразу ж зникає у натовпі.

Дотепний психолог Даве запропонував нам дуже цікавий приклад такого стану, опис якого є в *Annales des Sciences psychiques*. Він скликав видатних спостерігачів, поміж якими був один з найвидатніших вчених Англії, Уоллес. Даве запропонував їм (попередньо дозволивши оглянути всі предмети, що були в кімнаті, й покласти скрізь печатки) усі класичні феномени спіритів, як то: матеріалізацію духів, писання на дошці тощо. Отримавши згодом від них підтвердження побаченого, в якому було вказано, що вищеназвані феномени не можуть бути здійснені інакше, як за участю надприродних сил, Даве зізнався, що ці явища були результатом простого обману. «Найдивовижніше в дослідах Даве, – стверджує автор оповідання, – це не стільки самі фокуси, вельми, втім, незвичайні, скільки показова неспроможність свідчень, зроблених присутніми, які не були втаємничені в його задуми. З цього бачимо, що ствердні розповіді численних свідків можуть бути відверто хибними, оскільки в нашому випадку, наприклад, якщо визнати ці свідчення вірними, то довелося б погодитися, що наведені явища не можна пояснити жодним обманом.

Однак методи, які використовував Даве, були такими простими, що можна дивуватися з його сміливості в користуванні ними. Та він отримав таку владу над свідомістю натовпу, що зміг переконати його у тому, що він бачить те, чого нема насправді». Й у цьому випадку ми бачимо, знову ж таки прояв влади гіпнотизера над загіпнотизованим, і якщо цій владі підкоряються кращі уми, недовіра в котрих викликана заздалегідь, то як же легко повинен скоритися їй звичайний натовп!

Таких прикладів багато. У той час, коли я пишу ці рядки, всі газети переповнені розповідями про двох маленьких потопельниць, яких витягли з Сени. Принаймні, дюжина свідків опізнали особи цих дітей найкатегоричнішим чином. Всі їхні показання були такі однакові,

що у слідчого не повинно було виникнути жодних сумнівів, і він вже був написав свідоцтво про смерть. Але в той момент, коли потопельниць хотіли ховати, дізналися, що ймовірні жертви живі й лише ледь-ледь подібні на тих, що втопилися. Так само, як і в попередніх прикладах, і тут вистачило запевнень першого свідка, котрий піддався ілюзії, щоб негайно утворилося навіювання, що вплинуло вже й на всіх інших свідків.

У всіх таких випадках джерелом навіювання завжди є ілюзія, що виникла в якогось одного індивіда через більш-менш туманні спогади. Ця початкова ілюзія шляхом утвердження стає джерелом пошесті. Вразливій людині достатньо буває випадкової незначної схожості, якоїсь подробиці, що нагадує другу особу, щоб їй здалося, ніби це і є та сама особа. Спричинене уявлення стає, таким чином, ядром для подальшої кристалізації, що витісняє собою здоровий глузд і паралізує будь-яку здатність до критики.

Цим можна пояснити, наприклад, такий дивовижний факт, як помилку матері, що визнала в чужій дитині свою власну, як це було в тому випадку, про який зараз нагадали газети. У цьому випадку можна простежити такий самий механізм навіювання, про який я вже розповідав.

«Дитина визнала в мертвому свого товариша, але це була помилка, що спричинила зразу ж цілу низку подібних помилок, причому трапилося дивовижне: одна жінка, яка побачила труп дитини, вигукнула: «Ах, Боже мій, це моя дитина!» Придивившись пильніше, вона помітила шрам на лобі й сказала: «Так, це мій бідолашний синок, який зник у липні. Його в мене вкрали і вбили!»

Ця жінка була сторожем на вулиці дю-Фур і звалася Шаводре. Покликали її зятя, котрий без вагань оголосив: «Це маленький Філібер».

Кілька мешканців цієї вулиці теж опізнали в мертвій дитині Філібера Шаводре, і навіть його власний вчитель, коли помітив медаль, визнав у мертвому свого колишнього учня.

І що ж? Сусіди, зять, шкільний учитель і мати – всі помилилися! Шість тижнів по тому особу дитини встановили остаточно: виявилось, що це була дитина з Бордо, вбита там і привезена диліжансом до Парижа (Eclair, 21 квітня 1895 р.).

Такі помилкові розпізнавання, як вже було відзначено, частіше за все чинять жінки і діти, тобто найбільш вразливі суб'єкти, і вказують нам у той же час, яке значення для правосуддя можуть мати такі свідчення. Що стосується дітей, наприклад, то їх свідчення ніколи б не варто було брати до уваги. Судді люблять повторювати, що в дитячому віці не брешуть, але якби вони бодай трохи знали психологію, то їм було б відомо, що, навпаки, у цьому віці завжди й кажуть неправду. Неправда ця, поза сумнівом, невинна, але все ж таки неправда. Краще було б вирішувати долю якогось підсудного через жереб, аніж виголошувати вирок, як це багато разів траплялося, на підставі свідчень дитини!

Та повернемося до спостережень, що їх робить натовп, і скажемо, що ці колективні спостереження – найпомилковіші з усіх і здебільшого є не чим іншим, як ілюзією одного індивіда, що поширилася наче пошесть і спричинила навіювання. Можна було б без кінця множити кількість таких фактів, котрі вказують, з якою недовірою варто ставитися до свідчень натовпу. Тисячі людей, наприклад, були присутніми на знаменитій кавалерійській атаці під час Седанської битви, разом з тим неможливо, через найсуперечливіші свідчення очевидців, дізнатися, хто керував цією атакою. Англійський генерал Уолслей доводить у своїй новій праці, що дотепер стосовно найважливіших фактів битви при Ватерлоо існують найбезглуздіші уявлення, незважаючи на те, що ці факти підтвердили сотні свідків.

Чи можемо ми знати стосовно бодай якоїсь битви, як вона насправді відбувалася? Я дуже сумніваюся в цьому. Ми знаємо, хто були переможені й переможці, й далі цього наші знання, ймовірно, не сягають. Те, що Д'Аркур, учасник і свідок, розповідає про Сольферинську битву, може бути сказано й про інші битви: «Генерали, котрі отримують повідомлення, звісно, від сотні свідків, роблять свої офіційні доповіді; офіцери, котрим доручили передавати накази,

змінюють ці документи й укладають кінцевий проект звіту; керівник головного штабу не приймає його й укладає знову. Тоді вже його несуть до маршала, який вигукує: «Ви рішуче помиляєтеся!» – й укладає нову редакцію. Від початкового донесення не залишається нічого».

Д'Аркур розповідає цей факт як доказ того, що неможливо встановити істину навіть стосовно події, найбільш вражаючої й найбільш відомої.

Такого роду факти достатньо вказують, яке значення мають свідчення натовпу. Згідно з логікою, одноставне свідчення численних свідків слід було б, мабуть, зарахувати до найпереконливіших доказів будь-якого факту. Але те, що нам відомо з психології натовпу, показує, що саме стосовно цього трактувати з логіки варто було б цілковито переробити. Найсумнівніші події – саме ті, за котрими спостерігала найбільша кількість людей. Казати, що якийсь факт одночасно підтверджують тисячі свідків, – це значить сказати в більшості випадків, що дійсний факт зовсім не схожий на оповіді, котрі розповідають про нього.

З усього, сказаного перед цим зрозуміло, що до історичних праць треба ставитися, як до творів чистої фантазії, фантастичних оповідей про факти, за якими спостерігали погано й доповнили поясненнями, зробленими згодом. Замішувати вапно – справа набагато корисніша, ніж писання таких книжок. Якби минувшина не заповіла нам своїх літературних і художніх творів і пам'ятників, то ми б не знали істини про минуле. Хіба нам відоме бодай одне слово правди про життя великих людей, котрі виконували видатну роль в історії людства, наприклад, про Геркулеса, Будду й Магомета? Ймовірно, що ні! По суті, втім, їх справжнє життя має для нас невелике значення; нам цікаво знати цих великих людей лише такими, якими їх створила народна легенда. Саме такі легендарні, а зовсім не справжні герої й творили вплив на дух натовпу.

На жаль, легенди, навіть коли вони записані, все-таки не мають самі по собі жодної стійкості. Уява натовпу постійно змінює їх залежно від часу й особливо залежно від раси. Яким далеким є кривавий біблейський Єгова від Бога любові, перед котрим схилилася св. Тереза; й Будда, обоженований у Китаї, не має нічого спільного з Буддою, перед яким схилиються в Індії!

Не потрібно навіть, щоб минули віки після смерті героїв, для того, щоб уява натовпу цілковито змінила їхню легенду. Перетворення легенди триває інколи лише кілька років. Ми бачили, як змінювалася кілька разів, менше, ніж за п'ятдесят років, легенда про одного з найбільших героїв історії. За Бурбонів Наполеон зображувався якимсь ідилічним філантропом і лібералом, другом принижених, спогади про котрого, за словами поетів, повинні жити довго під дахом хатин.

За тридцять років по тому добродушний герой перетворився на кровожерливого деспота, який, заволодівши владою й свободою, вигубив три мільйони людей лише заради задоволення свого честолюбства. Тепер ми спостерігаємо за новим перетворенням цієї легенди. Коли минуть ще кілька десятків століть, вчені майбутнього, внаслідок таких суперечливих оповідей про героя, можливо, засумніваються у самому його існуванні, подібно до того, як вони сумніваються іноді в існуванні Будди, і, ймовірно, бачитимуть у цих оповідах про героя якийсь сонячний міф або ж подальший розвиток легенди про Геркулеса. Та ці вчені, ймовірно, легко примиряться з такими сумнівами через те, що вони краще за нас втаємничені в психологію натовпу, й знатимуть, звичайно, що історія може увічнювати лише міфи.

3. Перебільшення й однобічність почуттів натовпу

Якими б не були почуття натовпу, гарними чи поганими, їхніми характерними рисами є однобічність і перебільшення. Щодо цього, як і стосовно багато чого, індивід у натовпі стає близьким до примітивної істоти. Він не помічає відтінків, сприймає всі враження гуртом і не знає жодних переходів. Перебільшення почуття в натовпі обумовлене ще й тим, що саме

це почуття поширюється дуже швидко через навіювання, наче пошесть, і викликає загальне схвалення, котре сприяє значною мірою його підсиленню.

Однобічність і перебільшення почуттів натовпу ведуть до того, що він не знає ані сумнівів, ані вагань. Немов жінка, натовп завжди впадає в крайнощі. Виголошена підозра зразу ж перетворюється на безсумнівну очевидність. Відчуття антипатії й несхвалення, котрі ледь жевріють в окремому індивіді, у натовпі негайно перетворюються у нього на люту ненависть.

Сила почуттів натовпу ще дужче підсилюється через відсутність відповідальності, особливо якщо натовп різнокаліберний. Переконаність у безкарності, тим дужча, чим численніший натовп, і усвідомлення значної, хоча й тимчасової могутності, котра спричинена численністю, дають можливість збіговиськам людей проявляти такі почуття й робити такі вчинки, котрі є неможливими для окремої людини. У натовпі дурень, невіглас і заздрісник звільняються від усвідомлення своєї нікчемності й безсилля, на зміну їм стає усвідомлення брутальної сили, скороминучої, але безмірної. На жаль, перебільшення частіше стосується саме поганих почуттів натовпу, атавістичного залишку інстинктів первісної людини, які у окремого й відповідального індивіда придушуються через страх покарання. Це і є причиною тієї легкості, з котрою натовп чинить найгірші насильства.

Не значить, однак, що внаслідок цього натовп не схильний до героїзму, самозречення й дуже високої добродішності.

Він навіть більше схильний до них, ніж окремих індивід. Ми скоро повернемося до цього предмета, коли вивчатимемо моральність натовпу.

Через те, що він володіє перебільшеними почуттями, натовп спроможний підкорятися впливу лише таких самих перебільшених почуттів. Оратор, яких хоче захопити його, повинен зловживати сильними висловлюваннями. Перебільшувати, стверджувати, повторювати й ніколи не намагатися щось доводити через розмірковування – ось способи аргументації, добре знані усіма ораторами публічних зібрань. Натовп хоче бачити у своїх героях таке саме перебільшення почуттів; розмір їх уявних чеснот і добродішності завжди має бути перебільшений. Справедливо помічено, що в театрі натовп вимагає від героя п'єси таких чеснот, мужності, моральності й добродішності, які ніколи не практикуються в житті. Цілком вірно при цьому вказано, що в театрі присутні спеціальні оптичні умови, але, разом із тим, правила театральної оптики здебільшого не мають нічого спільного зі здоровим глуздом і логікою. Мистецтво розмовляти у натовпі, поза сумнівом, належить до мистецтв нижчого гатунку, але разом із тим потребує спеціальних здібностей. Трапляється, що при читанні зовсім неможливо пояснити собі успіх деяких театральних п'єс.

Директори театрів, коли їм приносять таку п'єсу, здебільшого самі не бувають впевненими в її успіхові, бо для того, щоб робити висновки про неї, вони мали б перетворитися на натовп. І тут, якби нам можна було згадати подробиці, ми б вказали на переконливий вплив раси.

Театральна п'єса, що викликає захват у натовпу в одній країні, часто не має жодного успіху в другій, або ж лише умовний успіх, бо вона не впливає на ті пружини, котрі заводять її нову публіку.

Так можна пояснити те, що інколи п'єси, відкинуті всіма директорами театрів і випадково поставлені на якійсь сцені, здобувають вражаючий успіх. Так, наприклад, п'єса Коппе «*Pour la couponnee*», яку відкидали протягом десяти років усі театри, спромоглася нещодавно на приголомшливий успіх; такий самий успіх здобула «*Margaine de Charley*», яку відкидали у всіх театрах і врешті-решт поставили за рахунок одного біржового маклера, після чого вона витримала 200 вистав у Франції й більш ніж тисячу – в Англії. Якби не ця неможливість перетворитися на натовп, то такі грубі помилки з боку директорів театрів, осіб, компетентних у цьому й найбільше зацікавлених у цій справі, просто неможливо було б пояснити. Я не можу

докладніше розглянути тут це питання, котре заслуговує на те, щоб ним зацікавився якийсь театрознавець й разом з тим тонкий психолог, такий як Сарсе.

Мені нема чого додати до того, що перебільшення позначається лише на почуттях, а не на розумових здібностях натовпу. Я вже казав перед цим, що одного факту присутності в натовпі достатньо для негайного й значного зниження інтелектуального рівня. Вчений-юрист Тард теж констатував це у своїх дослідженнях про злочини натовпу. Лише у своїх почуттях натовп може піднятися дуже високо або впасти дуже низько.

4. Нетерпимість, авторитетність і консерватизм натовпу

Натовп знайомий лише з простими й крайніми почуттями; будь-яку думку, ідею чи вірування, нав'язані йому, натовп сприймає чи відкидає цілком і ставиться до них або як до абсолютних істин, або ж як до так само абсолютної омани. Так завжди стається з віруваннями, котрі встановилися через нав'ювання, а не через роздуми. Кожен знає, якою сильною буває релігійна нетерпимість і яку деспотичну владу мають релігійні вірування над еством людей.

Натовп не відчуває жодних сумнівів стосовно того, що є істина, а що – омана, й висловлює як авторитетність у своїх судженнях, так і нетерпимість. Індивід може сприйняти суперечність і спростування, а натовп ніколи цього не сприйме. В публічних зібраннях найменше заперечення з боку якогось оратора негайно спровокує люті вигуки й бурхливу лайку в натовпі, котрі започаткують певні дії й вигнання оратора, якщо він наполягатиме на своєму. Якби не була на заваді присутність агентів влади, то життя незгодного вельми часто опинялося б у небезпеці.

Нетерпимість і авторитетність суджень є спільними для всіх категорій натовпу, але виражені все-таки різною мірою. Тут також є залежність від основних властивостей раси, що придушують всі почуття й думки людей. У латинському натовпі нетерпимість і авторитетність переважно мають високий рівень, ще й настільки, що вони абсолютно знищують те почуття індивідуальної незалежності, яке так добре розвинуте у англосаксів. Латинський натовп чутливо ставиться лише до колективної незалежності своєї секти; типовою рисою цієї незалежності є потреба негайно й насильницьким шляхом повернути в свою віру всіх дисидентів. У латинському натовпі якобінці всіх часів, починаючи з інквізиції, ніколи не могли здобути іншого уявлення про свободу.

Авторитетність і нетерпимість – це такі певні почуття, котрі легко зрозуміти й засвоїти натовпом, він так само легко застосує їх на практиці, щойно вони будуть йому нав'язані. Маса поважають лише силу, доброта їх обходить мало, бо вони сприймають її, як одну з форм слабкості. Симпатії натовпу завжди були на боці тиранів, котрі підкорили його, а не на боці добрих володарів, і найвищі монументи натовп завжди зводить тиранам, а не добрим володарям.

Якщо натовп залюбки топче ногами поваленого деспота, то так стається лише через те, що, втративши силу, цей деспот вже потрапляє до категорії слабких, котрих зневажають, тому що не бояться. Тип героя, любого для натовпу, завжди нагадуватиме Цезаря, шолом якого зачаровує натовп, влада викликає повагу, а меч змушує боятися.

Завжди готовий повстати проти слабкої влади, натовп улесливо схиляється перед сильною владою. Якщо сила влади є спорадичною, то натовп, що скоряється завжди перед своїми крайніми почуттями, переходить почергово від анархії до рабства й від рабства до анархії.

Вірити в перевагу революційних інстинктів у натовпі – не знати його психології. Тут нас вводить в оману лише стрімкість цих інстинктів. Вибухи обурення й прагнення до вирішення у натовпі завжди ефемерні. Натовп надто керується несвідомим, через що надто підкоряється впливам вікової спадковості, щоб не бути насправді надто консервативним. Наданий сам собі, натовп швидко втомлюється через свій власний безлад й інстинктивно прагне до рабства. Найбільш горді й найнепримиренніші з-поміж якобінців саме і вітали Бонапарта найенергійніше, коли він знищував всі права й дав Франції відчути свою важку залізну руку.

Складно зрозуміти історію, особливо історію народних революцій, якщо не прояснити для себе як слід глибоко консервативних інстинктів натовпу. Натовп готовий змінювати назви своїх інституцій, інколи влаштовує буремні революції заради того, щоб досягнути таких змін, та засади цих інституцій слугують виразником спадкових потреб раси, через що натовп завжди до них повертається. Мінливість натовпу проявляє себе лише поверхово; за суттю ж, у натовпі діють консервативні інстинкти, такі ж незборимі, як і у всіх первісних людей. Він відчуває святу повагу до традицій і підсвідомий жах, дуже глибокий, до всілякого роду нововведень, спроможних змінити реальні умови його існування. Якби демократія мала таку саму могутність, як зараз, у ту епоху, коли було винайдене машинне виробництво, пара й залізниця, то реалізація цих винаходів була б неможливою, або ж вона здійснилася б через повторні революції й побоїща. Прогресу цивілізації дуже пощастило, що влада натовпу почала зароджуватися лише тоді, коли були здійснені великі винаходи у промисловості й науці.

5. Моральність натовпу

Якщо до слова «моральність» вкладати розуміння незмінної поваги до певних соціальних постулатів і постійного придушення егоїстичних спонукань, то, поза сумнівом, натовп надто імпульсивний і надто мінливий для того, щоб його можна було назвати моральним. Та якщо ми зарахуємо до цього тимчасовий прояв певних чеснот, наприклад: самозречення, відданості, безкорисності, самопожертви, відчуття справедливості, то будемо змушені визнати, що натовп інколи може проявити дуже високу моральність. Лиш декотрі з психологів, які вивчали натовп, розглядали його лише з погляду злочинних дій, і, внаслідок спостережень за такими діями, дійшли висновку, що моральний рівень натовпу надзвичайно низький. Це так у більшості випадків, але чому? Просто через те, що інстинкти руйнівної люті, котрі є залишком первісних часів, дримають у глибині ества кожного з нас.

Піддаватися цим інстинктам небезпечно для окремого індивіда, але коли він знаходиться в безвідповідальному натовпі, де, ясна річ, йому забезпечена безкарність, він може вільно йти за повелінням своїх інстинктів. Оскільки у звичайний час ми не в змозі вгамувувати ці люті інстинкти на наших рідних, ми обмежуємося тим, що задовольняємо їх на тваринах. Широко поширена пристрасть до полювання й люті вчинки натовпу мають одне й те саме коріння. Натовп, що неквапом знущається з якоїсь беззахисної жертви, демонструє, звісно, дуже підлу лютю, але для філософа у цій люті є багато спільного з люттю мисливців, котрі збираються десятками заради самого лише задоволення бути присутніми там, де їхні собаки переслідують і розривають бідолашного оленя.

Але якщо натовп здатний на вбивство, підпали й усілякого роду злочини, то він здатен також і на дуже піднесені прояви відданості, самопожертви й безкорисності, більш піднесені, ніж навіть ті, на котрі здатен окремий індивід. Якщо впливати на індивіда у натовпі й викликати у нього почуття слави, честі, релігії й патріотизму, легко можна змусити його покласти навіть власне життя. Історія багата на приклади, такі як хрестові походи й волонтери 93-го року. Лише натовп здатен до прояву найвищої безкорисливості й найбільшої відданості. Як часто натовп героїчно гине за якесь вірування, слова чи ідеї, котрі він сам навряд чи й розумів! Натовп, що чинить страйки, робить це не стільки для того, щоб домогтися збільшення свого мізерного заробітку, котрий її задовольняє, скільки для того, щоб виконати наказ. Особистий інтерес нечасто буває могутнім рушієм у натовпі, у той час, як у окремого індивіда він стоїть на першому місці. Аж ніяк не інтерес, звичайно, керував натовпом у багатьох війнах, що часто були незрозумілими для нього, але він ішов на смерть і так само легко приймав її, як легко дають себе вбивати ластівки, котрих загіпнотизувало дзеркало мисливця.

Дуже часто трапляється, що навіть цілковиті негідники, які знаходяться у натовпі, приймають тимчасово найстрогіші принципи моралі. Тен каже, що вересневі вбивці приносили до

комітетів усі гроші й коштовності, котрі вони знаходили на своїх жертвах, хоча легко могли приховати це. Виючий численний натовп голодранців, що заволодів палацом Тюїльрі під час революції 1848 року, не прихопив нічого з чудових речей, що засліпили його, хоча кожна з цих речей могла забезпечити йому прохарчування на кілька днів.

Такий моральний вплив натовпу на окремих індивідів хоча й не є постійним правилом, та все ж зустрічається доволі часто; воно трапляється навіть у випадках менш серйозних, ніж ті, про які я щойно згадав. Я вже казав, що в театрі натовп вимагає від героїв п'єси перебільшеної добродішності, й найпростіше спостереження показує, що зібрання, навіть те, котре складається з елементів нижчого гатунку, зазвичай демонструє більшу делікатність стосовно цього. Фаховий вівер, зубоскал, голодранець і сутенер здебільшого обурюються, якщо в п'єсі є ризиковані сцени й не зовсім пристойні розмови, котрі, однак, порівняно з їхніми повсякденними розмовами мали б видатися надто добродішними.

Отже, якщо натовп часто підпадає під вплив нижчих інстинктів, то все ж інколи він спроможний виявити приклади дуже високої моральності. Якщо вважати моральними чеснотами безкорисливість, покірливість і абсолютну відданість химеричному чи реальному ідеалу, то мусимо визнати, що натовп дуже часто володіє цими чеснотами такою мірою, якою вони нечасто зустрічаються навіть у наймудрішого з філософів. Ці чесноти натовп докладає до справи несвідомо, але що за біда! Не будемо надто перейматися тим, що натовп переважно керований несвідомими інстинктами й зовсім не думає.

Якби ж він міркував інколи й вирішував би свої безпосередні інтереси, то, можливо, жодна цивілізація не зазнала б розвитку на поверхні нашої планети й людство не мало б історії.

Розділ III

Ідеї, міркування й уява натовпу

1. Ідеї натовпу. – Панівні й додаткові ідеї. – Як можуть існувати одночасно найсуперечливіші ідеї. – Перетворення, котрих мають зазнати вищі ідеї, для того щоб натовп їх зрозумів.

2. Міркування натовпу. – Ідеї, що асоціюються натовпом, лише ззовні можуть виглядати послідовними.

3. Уява натовпу. – Натовп мислить образами й ці образи йдуть один за одним без будь-якого зв'язку. – Натовп особливо сприйнятливий до містичного. – Містичне й легендарне є істинною опорою цивілізації.

1. Ідеї натовпу

Коли ми вивчали в першій частині цієї книги («Психологія народів») роль ідей у еволюції народів, то вказали, що будь-яка цивілізація бере свій початок з невеликої кількості панівних ідей, котрі мало коли оновлюються. Ми уявили, як ці ідеї знаходять місце в духові натовпу, як важко їм потрапити до неї. Ми бачили, як часто значні історичні перевороти стаються через зміни в панівних ідеях натовпу.

Я вже достатньо розповів про цей предмет і тому не буду до нього повертатися знову; скажу лише кілька слів про ідеї, доступні для натовпу, і про те, у якій формі вони засвоюються натовпом.

Ці ідеї можна розділити на два гатунки. До першого ми зараховуємо тимчасові й швидкоплинні ідеї, що зародилися під впливом хвилини; схилення перед якимось індивідом чи доктриною, наприклад; до другого – всі панівні ідеї, котрим середовище, спадковість, суспільна думка надають дуже великої стійкості, такими є старі релігійні вірування й нинішні соціальні й демократичні ідеї.

Панівні ідеї можна собі уявити як масу води якоїсь річки, що повільно здійснює свій плін, у той час як швидкоплинні ідеї – це маленькі хвилі, котрі постійно змінюються й збувають поверхню великої маси води; ці хвилі не мають дійсного значення, але помітніші для ока, ніж течія самої річки.

У наш час великі панівні ідеї, котрими жили наші предки, стали хитатися; вони втратили свою міцність, внаслідок чого захиталися й усі інституції, що спиралися на ці ідеї.

Ми бачимо щодня утворення дрібних швидкоплинних ідей, про які я щойно казав, та лише деякі з цих ідей розвиваються далі й можуть стати справді впливовими.

Якими б не були ідеї, навіяні натовпу, вони зможуть переважати лише за умови отримання ними найкатегоричнішої й простої форми.

У такому випадку ці ідеї становитимуть низку образів, і лише в цій формі вони доступні натовпу. Такі ідеї й образи не з'єднуються між собою жодним логічним зв'язком аналогії чи послідовності, вони можуть змінювати одна одну так само, як у чарівному ліхтарі одне скло змінюється на інше рукою фокусника, котрий виймає їх з ящика, де вони були складені разом. Ось чому в натовпі знаходяться поруч найсуперечливіші ідеї. Залежно від випадку, натовп підпадає під вплив однієї з різноманітних ідей, які він має в запасі, через що може робити найнеймовірніші вчинки; відсутність здатності до критики заважає йому помітити ці суперечності.

Таке явище, однак, не є специфічною властивістю натовпу; його можна помітити в багатьох окремих індивідів, і не лише у первісної людини, але й у всіх тих, хто бодай якимсь боком свого здорового глузду наближається до нього, наприклад у послідовників якогось чітко

сформованого релігійного вірування. Я спостерігав за цим явищем у вчених-індусів, які були виховані нашими європейськими університетами й мали дипломи. На непохитних панівних релігійних чи спадкових специфічних ідеях у них був покладений прошарок західних ідей, що ніяк не вплинув на попередні засади й не мав з ними жодного спорідненого зв'язку. Випадково ті чи інші з цих ідей спливали на поверхню й спричинили відповідні вчинки й слова, через що один і той самий індивід міг продемонструвати найрізкіші суперечності. Втім, усі ці суперечності більше уявні, ніж реальні, тому що лише самі тільки спадкові ідеї мають таку силу в окремому індивіді, що можуть керувати всіма його вчинками. Лише тоді, коли внаслідок змішання рас людина опинилася під впливом різносторонніх спадкових імпульсів, її вчинки насправді стали суперечливими. Зайвим було б наполягати на цих явищах, хоча їхнє психологічне значення дуже важливе; але я гадаю, що треба принаймні десять років спостережень і мандрів для того, щоб зрозуміти їх як слід.

Ідеї, доступні для натовпу лише в найпростішій формі, й для того щоб зробитися популярними, вони часто мають зазнати глибоких змін. У сфері філософських і наукових, а особливо більш піднесених ідей можна помітити глибину змін, необхідних для того, щоб ці ідеї могли поступово спуститися до рівня понять натовпу. Ці зміни залежать від категорії й раси, до котрих належить натовп, але завжди прямують до спрощення й зниження. Ось чому з погляду соціального не існує насправді ідейної ієрархії, тобто, більш-менш піднесених ідей. Вже самого лише факту потрапляння ідеї в натовп і її прояву в його вчинках буває достатньо, щоб позбавити її всього того, що сприяло її піднесенню й звеличенню, якою б вона не була істинною й великою на своєму початку.

З погляду соціального ієрархічна цінність ідеї, втім, не має значення, а брати до уваги варто лише її наслідки. Середньовічні містичні ідеї, демократичні ідеї минулого сторіччя, сучасні соціальні ідеї не можна назвати надто піднесеними.

З філософського погляду не можна не вважати їх доволі прикрими й оманливими, а поміж тим їхня роль була й буде дуже значною, й вони довго вважатимуться найсуттєвішими факторами у поведінці держав.

Та навіть коли ідея зазнала змін, що зробили її доступною для натовпу, вона все ж працюватиме лише у тому випадку, якщо через посередництво певних процесів, про які мова піде в іншому місці, вона потрапить до сфери підсвідомого й стане почуттям, а для цього завжди потрібно доволі багато часу.

Не варто думати, що ідея справляє враження навіть на культурний розум лише в тому випадку, якщо доведена її справедливність. Легко переконатися в цьому, якщо звернути увагу на те, як мало впливають навіть найпереконливіші докази на більшість людей. Очевидність, якщо вона надто впадає у вічі, може бути помічена якимсь освіченим індивідом у натовпі, але новонавернений, який знаходиться під владою несвідомого, все-таки дуже швидко повернеться до своїх початкових поглядів. Якщо ви побачитеся з ним за кілька днів, то він вам знову запропонує свої попередні аргументи й тими ж самими словами, оскільки перебуває під впливом попередніх ідей, котрі стали почуттями; ось вони й слугують глибокими рушіями наших слів і вчинків. З натовпом відбувається те саме.

Коли внаслідок певних процесів ідея потрапляє нарешті в дух натовпу, вона здобуває непереборну владу над ним і породжує цілий ряд наслідків, які доводиться пережити. Філософські ідеї, що спричинили французьку революцію, потребували цілого століття для того, щоб утвердитися в духові натовпу. Вже відомо, якої неймовірної сили вони набули після того, як утвердилися. Прагнення цілого народу до здобуття соціальної рівності, до реалізації абстрактних прав і вольностей розхитало всі престולי й потужно гойдало західний світ. Протягом цілих двадцяти років народи кидалися один на одного, і Європа пережила такі гекатомби, котрі могли б перелякати Чингізхана й Тамерлана. Жодного разу ще світові не доводилося бачити таких результатів панування бодай якоїсь ідеї.

Потрібен дуже тривалий час для того, щоб ідеї утвердилися в духові натовпу, але не менше часу потрібно й для того, щоб вони звідтіля вивітрилися. Ось чому натовп стосовно ідей завжди на кілька поколінь відставав від учених і філософів. Усі державні мужі знають зараз, як багато помилкового знаходиться в панівних ідеях, про які я шойно казав, але через те, що вплив цих ідей ще надто потужний, то державні мужі змушені керувати згідно з принципами, в істинність котрих вони самі вже більше не вірять.

2. Міркування натовпу

Не можна стверджувати напевне, що натовп не міркує й не схиляється перед здоровим глуздом. Але аргументи, якими він користується, й ті, котрі на нього впливають, належать з погляду логіки до такого ґатунку, що їх хіба що завдяки аналогії можна назвати здоровим глуздом.

Погляди натовпу, незважаючи на свій невисокий рівень, також ґрунтуються на асоціюванні, як і погляди більш піднесеного типу, але вони пов'язані між собою лише через уявну аналогію й послідовність.

У них помітний точнісінько такий самий зв'язок, як і в ідеях ескімоса, який знає з досвіду, що лід прозорий і тане в роті, з чого робить висновок, що й скло, як прозоре тіло, повинне танути в роті; або ж в ідеях дикуна, який вважає, що якщо він з'їсть серце мужнього ворога, то через це здобуде собі його хоробрість; або в ідеях робітника, котрий зазнав експлуатації з боку свого господаря й зробив звідси висновок, що всі господарі мають бути експлуаторами.

Асоціювання речей різного роду, котрі мають лише уявний стосунок одне до одного, й негайне узагальнення конкретних випадків – ось характеристичні риси міркувань натовпу. Аргументація такого типу завжди виставляється тими, хто вміє керувати натовпом, і це єдина аргументація, що може впливати на нього. Поєднання логічних міркувань абсолютно незрозуміле для натовпу, ось через що нам і дозволено казати, що натовп не мислить чи мислить хибно й не піддається впливам роздумів. Не раз доводилося дивуватися, які погані для читання промови, котрі справляли величезний вплив на натовп, що їх слухав.

Не слід, проте, забувати, що ці промови були призначені саме для того, щоб зацікавити натовп, а не для того, щоб їх читали філософи. Оратор, котрий підтримує тісний контакт із натовпом, вміє створювати захоплюючі образи.

Якщо він досягне успіху в цьому, то досягне мети, і двадцять томів промов, завжди вигаданих згодом, здебільшого не варті кількох вдаливих фраз, що були виголошені в потрібний час і вплинули на розум тих, кого треба було переконати.

Вважаємо зайвим додавати тут, що ця нездатність натовпу до правильного мислення заважає йому ставитися до чогось критично, тобто, відрізнити істину від омани й мати певну думку бодай про щось.

Міркування натовпу завжди нав'язані йому й ніколи не бувають результатом всебічного обговорення. Але як багато є людей, котрі не здійснюються у цьому випадку над рівнем натовпу! Легкість, з якою поширюються іноді певні думки, саме й залежить від того, що більшість людей не здатні скласти свою думку, котра ґрунтується на власних міркуваннях.

3. Уява натовпу

Як у всіх істот, нездатних до роздумів, відтворювальна здатність уяви натовпу дуже розвинута, дуже діяльна й дуже сприйнятлива до вражень. Образи, що виникають в уяві натовпу під впливом якоїсь особи, уявлення про якусь подію чи випадок за своєю життєвістю майже дорівнюють реальним образам. Натовп якоюсь мірою подібний до того, хто спить, чий розум

тимчасово бездіяльний і в ньому виникають образи надзвичайно живі, та ці образи скоро б розвіялися, якби їх можна було підпорядкувати роздумам.

Для натовпу, що нездатний ні на роздуми, ні на розмірковування, через це не існує нічого неймовірного, проте неймовірне завжди вражає найсильніше.

Ось чому натовп буває найдужче вражений містичним і легендарним аспектом подій. Коли ми аналізуємо якусь цивілізацію, то бачимо, що насправді її опорою є містичне й легендарне.

В історії уявне завжди виконувало важливішу роль, ніж дійсне, і нереальне завжди переважає у ній над реальним.

Натовп, здатний мислити лише образами, сприймає лише образи. Лише образи можуть захопити його чи зродити в ньому жах і спонукати його до вчинків.

Театральні вистави, де образи запропоновані натовпу в найвиразнішій формі, завжди справляють на нього величезний вплив. Хліб і видовища становили колись для римської черні ідеал щастя, і вона більше нічого не вимагала. Минули століття, та цей ідеал змінився мало. Ніщо так не впливає на уяву натовпу всіх категорій, як театральні вистави. Весь глядацький зал відчуває однакові емоції, і якщо вони не перетворюються негайно на вчинки, то це лише тому, що навіть найнесвідоміший з глядачів не може не знати в цьому випадку, що він – жертва ілюзії і що він сміявся й плакав над уявними, а не справжніми пригодами. Іноді, втім, навіяні образами почуття бувають такими сильними, що прагнуть, наподоби звичайних навіювань, проявити себе в дії. Багато разів вже цитувалася історія одного народного театру, де завжди грали на сцені самі лише похмурі драми. Актор, який грав зрадника, зазнавав постійної небезпеки на виході з театру, і його мусили охороняти, бо глядачі, обурені його уявними злочинами, були готові розшматувати його. Я вважаю, що це може бути однією з найвдаліших ілюстрацій розумового стану натовпу й особливо того, як легко він піддається навіюванню. Нереальне впливає на нього майже так само, як і реальне, й він має помітну схильність не відрізняти їх одне від одного.

Могутність переможців і сила держав, власне, й тримаються на народній уяві. Натовп ведуть за собою, впливаючи переважно на його уяву.

Усі великі історичні події – буддизм, християнство, ісламізм, реформа й революція, загрозливе нині нашестя соціалізму – є безпосереднім чи відтермінованим наслідком сильних вражень, справлених на уяву натовпу. Таким чином, всі державні мужі всіх віків і країн, враховуючи й абсолютних деспотів, завжди дивилися на народну уяву як на основу своєї могутності й ніколи не наважувалися діяти їй всупереч. «Назвавшись католиком, – сказав Наполеон на державній раді, – я міг закінчити вандейську війну; назвавшись мусульманином, я утвердився в Єгипті, а назвавшись ультрамонтаном, я перетягнув на свій бік італійських патерів. Якби мені було треба керувати єврейським народом, то я б відновив храм Соломона». Ще жодного разу з часів Олександра й Цезаря жодна людина не вміла краще за Наполеона впливати на уяву натовпу. Він постійно думав лише про те, як би йому вразити його уяву; він переймався цим у всіх своїх перемогах, промовах, у всіх своїх вчинках і навіть на смертному одрі.

Яким чином впливають на уяву натовпу – ми ще побачимо. Зараз обмежимося лише реплікою, що вплинути на натовп не можна, якщо впливати на його здоровий глузд і міркування, тобто, доказово. Антоній, наприклад, спромігся підняти народ проти убивць Цезаря не майстерною риторикою, а читанням його заповіту й демонстрацією його мертвого тіла.

Образи, котрі вражають уяву натовпу, завжди бувають простими й ясними, такими, що не супроводжуються жодними тлумаченнями, і лише інколи до них додаються якісь містичні чи таємничі факти: велика перемога, велике диво, великий злочин, велика надія. Для натовпу важливо сприймати речі як цілісні образи, не заглиблюючись у їхнє походження. Дрібні злочини й нещасні випадки взагалі не впливають на уяву натовпу, якими б численними вони не були; навпаки, якийсь значний нещасний випадок чи злочин відчутно впливають на натовп,

навіть якщо їхні наслідки далеко не такі згубні, як наслідки численних, але дрібних нещасних випадків і злочинів.

Епідемія інфлюенци, що забрала кілька років тому в Парижі близько 5000 жертв, дуже слабо подіяла на народну уяву. Ця справжня гекатомба не проявила себе у якихось виразних образах, на неї вказували лише щотижневі статистичні звіти.

Але якийсь інший значний нещасний випадок, наприклад, падіння Ейфелевої вежі, причому якби загинуло не 5000, а лише 500 людей, зате одночасно й у громадському місці, неодмінно вплинув би набагато сильніше на уяву натовпу. Уявна загибель одного трансатлантичного пароплава на тій підставі, що про неї довго не отримували звістки, дуже вразила уяву натовпу, незважаючи на офіційну статистику, яка твердить, що в одному лише 1894 році загинуло 850 парусних суден і 203 парових. Ця загибель суден, набагато важливіша, якщо дивитися на неї з погляду втрати людських життів і товарів, аніж загибель трансатлантичного пароплава, не справила зовсім ніякого враження на натовп. З цього робимо висновок, що не факти самі по собі вражають народну уяву, а те, яким чином вони розподіляються й надаються до розгляду в натовпі. Необхідно, щоб ці факти ущільнилися, якщо мені дозволять так висловитися, й утворили такий вражаючий образ, що він зміг би цілковито заволодіти розумом натовпу й заповнити весь простір його уявлень. Хто володіє мистецтвом справляти враження на уяву натовпу, той і володіє мистецтвом керування ним.

Розділ IV

Релігійні форми, яких набувають всі переконання натовпу

З чого складається релігійне почуття. – Воно не залежить від обожнювання певного божества. – Його характеристика. – Могутність переконань, що мають релігійну форму. Різноманітні приклади. – Народні боги ніколи не зникали. – Нові форми, в котрих вони відроджуються. – Релігійні форми атеїзму. – Значення цих понять з погляду історичного. – Реформа, Варфоломійська ніч, терор і аналогічні події є наслідком релігійних почуттів натовпу, а не окремих індивідів.

Ми вже казали про те, що натовп не розмірковує, що він сприймає чи відкидає ідеї цілком, не зносить ні суперечок ні суперечностей, що навіювання цілковито підкорюють його мисленні здатності й негайно спонукають перейти до дії. Ми вже казали, що натовп під впливом певного навіювання готовий покласти своє життя заради запропонованого йому ідеалу і що йому властиві лише сильні й крайні почуття, причому симпатія у нього швидко перетворюється на обожнювання, а антипатія, ледь народившись, зразу ж перетворюється на ненависть.

Ці загальні твердження дозволяють нам передбачати переконання натовпу.

Якщо дослідити ближче переконання натовпу як під час епох віри, так і під час великих політичних переворотів, наприклад переворотів минулого століття, можна помітити, що ці переконання завжди набувають специфічної форми, яку я не можу визначити інакше, ніж назвавши її релігійним почуттям. Це почуття має дуже прості особливості: обожнювання уявної верховної істоти, страх перед нібито властивою їй магичною силою, сліпе схилення перед її повеліннями, неможливість оскаржити її догмати, прагнення поширити їх, прагнення дивитися вороже на всіх тих, хто їх не визнає, – ось головні риси цього почуття. Чи це почуття стосується невидимого Бога, кам'яного чи дерев'яного ідола, чи героя, чи політичної ідеї, – від того самого моменту, відколи в ньому стануть помітними наведені вище риси, воно вже матиме релігійну сутність. Надприродне й містичне можна зустріти в ньому однаковою мірою. Натовп несвідомо наділяє таємничою силою політичну формулу або переможного ватажка, котрий збуджує в цей момент його фанатизм.

Релігійність обумовлюється не лише обожнюванням якогось божества; вона проявляється й тоді, коли всі можливості розуму, підкорення волі, палкість фанатизму цілковито віддаються на службу якійсь справі чи особі, котрі стають метою й рушійною силою поглядів і вчинків натовпу.

Нетерпимість і фанатизм є необхідною приналежністю кожного релігійного почуття й неминучі у тих, хто вважає, що володіє секретом земного чи вічного блаженства. Ці риси зустрічаються у кожній групі людей, які повстають заради якогось переконання. Якобінці епохи терору були так само глибоко релігійними, як і католики в часи інквізиції, і їх сліпий фанатизм мав одне й те саме походження.

Всі переконання натовпу мають такі риси сліпої покори, лютої нетерпимості, потреби в несамовитій пропаганді, котрі властиві релігійному почуттю; ось чому ми маємо право сказати, що вірування натовпу завжди мають релігійну форму. Герой, якому вклоняється натовп, воістину є Богом для неї. Наполеон був ним протягом п'ятнадцяти років і ніколи до того жодне божество не мало стільки прихильників і жодне з них так легко не відправляло людей на смерть. Язичницькі й християнські боги ніколи не мали такої абсолютної влади над упокореними ними душами. Засновники релігійних чи політичних вірувань лише через те могли досягти мети, бо

вміли викликати у натовпу почуття фанатизму, що примушувало людину знаходити щастя в обожнюванні й покорі, бути готовим покласти життя за свого ідола. Так було у всі часи.

У своїй чудовій книзі про римську Галлію Фюстель де Куланж вказує на те, що Римська імперія трималася не силою, а почуттям релігійного захвату, який вона викликала. «Це був би безпрецедентний випадок в історії, – небезпідставно стверджує він, – коли режим, котрого народ ненавидить, тримається цілих п'ять століть... Не можна було б пояснити собі, як тридцять легіонів імперії могли змушувати до послуху стомільйонний народ. Якщо ж ці мільйони людей скорялися, то лише тому, що імператора, який уособлював в їхніх очах римську велич, обожнювали за загальною згодою, наче божество. У найменшому селі імперії імператору зводили вівтарі. В духові народу, від одного краю імперії до іншого, народилася нова релігія, в котрій божествами були імператори. За кілька років до християнської ери вся Галлія, що мала шістдесят міст, спорудила спільно храм Августу біля Ліона... Священики, обрані на зібранні галльських міст, були першими особами в країні... Не можна ставити все це в залежність від страху й підлабузництва. Цілі народи бути рабами не можуть, чи, принаймні, не можуть бути рабами протягом трьох століть. Імператора обожнювали не придворні, а Рим, і не лише Рим, а вся Галлія, Іспанія, Греція й Азія».

У наш час великим завойовникам душ не зводять більше вівтарів, зате їм зводять пам'ятники, і їхній культ, що існує зараз, помітним чином не відрізняється від того, котрий існував колись давно. Філософія історії стане нам зрозумілою лише тоді, коли ми цілковито засвоїмо собі головні пункти психології натовпу, котрі вказують, що для натовпу треба бути або богом або нічим.

Не варто думати, що ці забобони минулих століть нарешті витіснені здоровим глуздом. У своїй вічній боротьбі проти розуму почуття ніколи не було переможеним. Натовп не хоче більше чути слів «божество» й «релігія», во ім'я котрих його так довго заганяли в рабство, але ніколи дотепер він не мав такої кількості фетишів, як за останніх сто років, і ніколи не зводив стількох вівтарів і пам'ятників своїм старим божествам. Ті, хто вивчав народний рух останніх років, відомий як буланжизм, мали б переконатися, з якою легкістю відроджуються релігійні інстинкти натовпу. Не було жодного сільського готелю, де не було б зображення героя. Його наділяли силою знищувати всі негаразди й відновлювати справедливість; тисячі людей були готові віддати за нього своє життя. Яке місце міг би він посісти в історії, якби його характер опинився на висоті цієї легенди!

Нема потреби повторювати тут, що натовп потребує релігії, оскільки всі вірування, політичні, божественні й соціальні, сприймаються ним лише за умови, що вони мають релігійну форму, котра не допускає оскарження. Якби було можливим примусити натовп засвоїти атеїзм, то він проявився б такою ж самою нетерпимістю, як і будь-яке релігійне почуття, й у своїх зовнішніх формах скоро перетворився б на справжній культ. Еволюція маленької секти позитивістів цікавим чином підтверджує цей постулат. З нею сталося те саме, що й з тим нігілістом, історію котрого нам розповідає глибокий письменник Достоєвський. Осяяний якогось чудового дня світлом розуму, цей нігіліст розтрощив зображення божества і святих, що прикрашали вівтар його каплички, загасив воскові свічки і, не гаючи жодної хвилини, замінив знищені зображення на витвори філософів-атеїстів, таких як Бюхнер і Молешотт, і знову шанобливо запалив свічки. Предмет його релігійних вірувань зазнав зміни, та чи можна сказати насправді, що змінилося також і його релігійне почуття?

Деякі історичні події, причому найважливіші, лише у тому випадку стають зрозумілими, – ще раз повторюю це, – коли ми цілком з'ясуємо для себе ту релігійну форму, якої набувають врешті решт всі переконання натовпу. Існують соціальні явища, котрі треба вивчати скоріше з погляду психопата, ніж натураліста. Наш великий історик Тен вивчав революцію лише як натураліст, ось чому генеза подій часто вислизала від нього. Він чудово спостерігав за фактами, але, не знаючи психології натовпу, не завжди міг дістатися до їх джерел. Факти

налякали його своєю кровожерністю, анархізмом і лютістю; він бачив в героях цієї великої епопеї лише зграю диких епілептиків, котрими безперешкодно керують лише інстинкти; однак все насильство революції, вбивства, потреба у пропаганді, оголошення війни всім королям можна легко пояснити, якщо дивитися на них просто як на виникнення нового релігійного вірування в духові натовпу. Реформа, Варфоломіївська ніч, релігійні війни, інквізиція, терор – все це явища тотожні, вчинені натовпом, натхненним релігійними почуттями, котрі необхідним чином вимагають знищення вогнем і мечем усього того, що перешкоджає утвердженню нового вірування. Методи інквізиції – це методи всіх щиро переконаних людей, і ці люди б не були такими, якби застосовували інші методи.

Перевороти, аналогічні тим, про які я щойно розповідав, не були б можливими, якби дух натовпу не викликав би їх. Жоден із найбільш абсолютних деспотів не зміг би їх спричинити. Коли історики розповідають нам, що Варфоломіївська ніч була справою рук короля, то вони лише доводять цим, що не розуміють психологію натовпу так само, як не розуміють і психологію королів. Такого роду маніфестації породжуються лише духом натовпу; найбільш абсолютний з монархів, найдеспотичніший може лише прискорити їх появу або уповільнити її. Не королі викликали Варфоломіївську ніч, релігійні війни, і не Робесп'єр, Дантон чи Сен-Жюст викликали терор. У всіх цих подіях брав участь дух натовпу, а не могутність королів.

Відділ другий Думки й вірування натовпу

Розділ I Віддалені фактори думок і вірувань натовпу

Підготовчі фактори вірувань натовпу. – Розвиток цих вірувань є наслідком попередньої обробки.

1. Раса. – Переважаюча сила її впливу. – Цей вплив містить заповіді предків.

2. Традиції. – Традиції є вираженням синтезу духа раси. – Соціальне значення традицій. – У чому полягає шкода від них. – Натовп є найнадійнішим сховищем традиційних ідей.

3. Час. – Він послідовно підготовлює становлення вірувань, а потім їхню руйнування. – Завдяки його впливу з хаосу постає лад.

4. Політичні й соціальні інституції. – Помилкове уявлення про їхню роль. Вони є наслідком, а не причиною. – Інституції – не що інше, як ярлики, котрі прикривають однією загальною назвою найрізноманітніші речі. – Як утворюються конституції. – Потреба деяких народів у певних, теоретично поганих інституціях, як, для прикладу, централізація.

5. Освіта й виховання. – Сучасне помилкове уявлення про вплив освіти на натовп. – Статистичні вказівки. – Деморалізуюча роль латинського виховання. Роль, котру могла б виконувати освіта. – Приклади, котрі можна побачити у різних народів.

Після того, як ми розглянули духовне єство натовпу, його способи мислити, відчувати й розмірковувати, перейдімо тепер до вивчення того, як виникають і зазнають становлення його думки й вірування.

Фактори, що визначають характер думок і вірувань натовпу, бувають двоякими: фактори безпосередні й фактори віддалені.

Віддалені фактори – це ті, котрі роблять натовп готовим до сприйняття певних переконань і цілковито нездатним до сприйняття деяких інших поглядів. Ці фактори готують ґрунт, на котрому згодом проростають якісь нові ідеї, що вразять своєю величчю й результатами. Втім, раптовість появи цих ідей лише вдавана. Справді, деякі ідеї здебільшого виникають у натовпі й виконуються з блискавичною швидкістю, але це лише на перший погляд, бо насправді цей вибух завжди є результатом довгої підготовчої роботи.

Безпосередні фактори, що впливають на натовп, впливають вже на підготований віддаленими факторами ґрунт і без цього не дали б ніяких результатів; вони породжують у натовпі активну впевненість, тобто, огортають ідею в певну форму й розвивають її з усіма її наслідками. Завдяки цим безпосереднім факторам у натовпі з'являються рішення, що ведуть його; завдяки ним починається бунт, влаштовується страйк або ж величезна більшість раптом підносить якусь людину до влади чи скидає якийсь уряд.

У всіх великих історичних подіях ми можемо спостерігати послідовний вплив цих подвійних факторів.

Візьмімо один з вражаючих прикладів – французьку революцію. Віддаленими факторами цієї події були праці філософів, здирицтво аристократії, успіхи наукової думки.

Підготований таким чином дух натовпу легко вже був збурений безпосередніми факторами, як наприклад: промовамі ораторів і опором двору щодо найнезначніших реформ.

До віддалених факторів належать такі загальні фактори, котрі зустрічаються в глибині всіх вірувань і думок натовпу: це раса, традиції, час, інституції й виховання. Спробуємо тепер дослідити роль усіх цих різноманітних факторів.

1. Раса

Цей фактор – раса – повинен знаходитися на початку, бо своїм значенням він переважає всі інші. Раніше ми вказували на його вплив і тому не будемо повертатися більше до цього питання. У попередній праці ми говорили про те, що таке історична раса і яку вона отримує велич завдяки закону спадковості, після того, як сформувалися остаточно її особливості; тоді її вірування, інституції й мистецтво, одним словом, усі елементи її цивілізації є вже нічим іншим, як тільки вираженням її єства. Вплив раси такий, що жоден з цих елементів не може перейти від одного народу до іншого без глибоких змін. Середовище, обставини й події слугують лише вираженням хвилинних соціальних впливів. Все це може мати значний вплив, але воно завжди буває короточасним, якщо лише йде усупереч закладеним ідеям раси, тобто, цілій когорті предків.

Нам ще випаде нагода не раз повернутися до цього впливу раси і вказати, наскільки він значний і як він переважає навіть у специфічних рисах духу натовпу. Цим пояснюється, наприклад, той факт, що натовпи різних країн мають більші відмінності у своїх віруваннях і вчинках, і що на них не можна впливати однаковою чиною.

2. Традиції

У традиціях знаходять відображення ідеї, потреби й відчуття минулого раси; в них полягає синтез раси, що усією своєю вагою давить на нас.

Оскільки ця висловлена мною думка ще нова, – історію ж складно зрозуміти без неї, – я присвятив їй у своїй попередній праці («Психологія народів») чотири розділи. Читач побачить у цих розділах, що, незважаючи на оманливу зовнішність, ні мова, ні релігія, ні мистецтва, одним словом, жоден з елементів цивілізації не переходить у недоторканому вигляді від одного народу до іншого.

Біологічні науки зазнали великих змін відтоді, як ембріологія довела, який величезний вплив має минуле на еволюцію живих істот. Така ж зміна станеться й у історичній науці, коли ідея про вплив минулого отримає більшого поширення. До цього часу вона ще не набула поширення, й багато державних мужів тримаються за ідеї теоретиків минулого століття, котрі вважали, що суспільство може відмовитися від свого минулого й може зазнати переробки у всіх напрямках, якщо керуватиметься світлом розуму.

Народ – це організм, створений минулим, і як всілякий організм, він може зазнати змін не інакше як через довгі спадкові накопичення.

Люди спираються на традиції особливо тоді, коли вони знаходяться у натовпі, причому легко змінюються лише самі назви, зовнішні форми.

Про це нема чого шкодувати. Без традицій не може бути ні національного духу, ні цивілізації. Саме тому однією з головних людських справ відтоді, як людина існує, було створення мережі традицій і руйнування її після того, як добродійна діяльність традицій вичерпувалася. Без традицій не може бути цивілізації; без руйнування традицій не може бути жодного прогресу. Труднощі полягають у тому, щоб відшукати рівновагу між постійністю й мінливістю, і ці труднощі є дуже значними.

Якщо якийсь народ дозволить звичкам міцно утвердитися протягом кількох поколінь, то він вже не може змінитися і, як Китай, стає нездатним до вдосконалення. Насильницькі революції нічого не можуть вчинити з цим, бо уламки розірваного ланцюга або знову спаюються разом, і минуле знову, без усіляких змін, повертає свою владу, або ці уламки лишаються розкиданими, і тоді вслід за анархією скоро приходить занепад.

Таким чином, ідеал кожного народу полягає у збереженні інституцій минулого й у поступовій і нечутливій їх зміні мало-помалу. Але цього ідеалу дуже важко досягнути. Давні римляни й сучасні англійці – єдині, хто реалізував цей ідеал.

Лише натовп і є найстійкішим хранителем традиційних ідей і найвпертіше опирається їхнім змінам, – особливо ті категорії натовпу, котрі зветься кастами. Я вже вказував на цей консервативний дух натовпу і казав, що найдужче обурення призводить лише до зміни слів. Якщо мати на увазі зруйновані церкви наприкінці минулого століття, страти й вигнання священників і загальне переслідування, котрого зазнавав весь католицький культ, можна було вважати, звісно, що старі релігійні ідеї остаточно втратили свою владу. А поза тим минуло лише кілька років після цього, й скасований культ був відновлений через загальні вимоги. Витіснені тимчасово традиції знову повернулися до свого панування.

У доповіді колишнього члена Конвента Фуркруа, цитованій Теном, йдеться стосовно цього доволі чітко: «Повсюдне святкування недільного дня й відвідування церков вказує, що більшість французів прагне до повернення колишніх звичаїв, і тепер не час опиратися цій національній схильності... Величезна маса людей потребує релігії, культу й священників. Помилка кількох сучасних філософів, до котрої я був мав стосунок, полягала саме в тому, що вони вважали, ніби освіта, якщо вона достатньо пошириться серед народу, може знищити релігійні забобони. Ці забобони слугують джерелом втіхи для величезної кількості нещасних... Треба, отже, залишити народним масам їх священників, їх вітварі й культ».

Жоден приклад не показує краще за цей, яку владу мають традиції над духом натовпу. Не в храмах треба шукати найнебезпечніших ідолів, і не в палацах мешкають найдеспотичніші з-поміж тиранів. І ті й інші можуть бути зруйновані за одну хвилину. Але істинні, невидимі володарі, котрі панують в нашому естві, уникають будь-якої спроби до збурення й поступаються лише повільному впливові століть.

3. Час

У соціальних, як і в біологічних, проблемах одним з найенергійніших факторів є час. Час є єдиним істинним творцем і єдиним великим руйнівником. Час вивершив гори з піщинок і підніс до рівня людської гідності невідому клітину геологічних епох. Достатньо втручання століть для того, щоб якесь явище зазнало цілковитих змін. Справедливо кажуть, що мураха могла б зрівняти Монблан, якби лише їй дали на це час. Якби якась істота отримала магічну владу змінювати рух часу за бажанням, то ця влада була б рівноцінна могутності, котрою віруючі наділяють лише Бога.

Ми обмежимося тут розглядом впливу часу на генезис думок натовпу. Стосовно цього його вплив дуже великий, і йому скоряються навіть такі великі сили, як раси, котрі не могли б утворитися без нього. Час сприяє виникненню, розвитку й знищенню вірувань; час дає їм силу й могутність, і час же позбавляє їх того й іншого. Час підготовлює думки й вірування натовпу чи, принаймні, ґрунт, на якому вони можуть розвиватися. Ось чому деякі ідеї можуть бути втілені лише в певні епохи, бо вони розвиваються й виникають зовсім не раптово й не випадково, і коріння кожної з них можна знайти в дуже далекому минулому. Якщо настає розквіт цих ідей, отже, час підготував його. І генеза цих ідей стає зрозумілою, лише коли ми звернемося до минулого. Ідеї – це доньки минулого й матері майбутнього і завжди – рабині часу!

Таким чином, нашим істинним володарем є час, і нам треба лише дати йому діяти, щоб бачити зміну у всьому. В цей момент нас гнітять грізні домагання натовпу, ті руйнування й перевороти, котрих він, ймовірно, приготував нам. Але час подбає про відновлення рівноваги.

«Жоден режим не виник за один день, – каже Лавосс. – Політичні й соціальні організації створюються століттями. Феодалізм існував у безформному й хаотичному вигляді протягом багатьох століть, поки не скорився перед певними правилами. Абсолютна монархія існувала так само багато століть, поки не було знайдено правильний урядовий режим, – й у всі ці перехідні періоди завжди відбувалися великі заворушення».

4. Політичні й соціальні інституції

Ще доволі поширена та ідея, що інституції можуть сприяти виправленню недоліків суспільства, що прогрес народів є наслідком удосконалення інституцій і урядів, а соціальні зміни можна впроваджувати через декрети. Французька революція сприйняла за першопоштовх саме цю ідею, і сучасні соціальні теорії спираються на неї.

Тривалий досвід виявився неспроможним всерйоз розхитати цю небезпечну химеру, й марно історики з філософами намагалися довести її необґрунтованість.

Ім, проте, неважко було б довести, що всі інституції є продуктом ідей, почуттів і звичаїв, і що ці ідеї, почуття і звичаї не можна так легко переробити через одні лише зміни в кодексах. Народ обирає собі інституції не самостійно, так само, як і не сам обирає собі колір очей чи волосся. Інституції й уряди – це продукт раси, й не вони творять епоху, а епоха творить їх. Народами керують не так, як того вимагає їхній характер. Потрібні цілі століття для утворення якогось політичного режиму, й точно так само потрібні століття для його зміни. Інституції самі по собі не можуть бути ні гарними ні поганими, і ті, котрі гарні для певного народу в цю мить, можуть бути зовсім непридатними для нього в інший час. Ось чому народ не спроможний змінювати ці інституції насправді; він може лише через насильницькі революції змінювати назву інституцій, але суть їхня не зміниться. Назви, втім, не мають значення – це не що інше, як ярлики, й історик, який дістається самої суті речей, не стане звертати на них особливої уваги. Так, наприклад, найдемократичніша країна в світі, Англія, керована монархічним режимом, разом з тим у іспано-американських республіках, незважаючи на республіканські інституції, що там існують, панує найважчий деспотизм. Долі народів визначаються їхнім характером і аж ніяк не урядами. В попередній своїй праці я намагався довести це яскравими прикладами.

Навіть у Сполучених Штатах це визнають найпереводіші республіканці. Американський журнал *Forum* висловив з цього приводу таку категоричну думку, котру я запозичу з *Review of Reviews* за грудень 1894 року: «Навіть найзапекліші вороги аристократії не повинні забувати, що Англія – найдемократичніша країна в світі, де найбільше поважають права людини й де людина має найбільшу свободу».

Таким чином, ретельне творення конституції уявляється зовсім непотрібним і марним вправлінням в риторичі, оскільки час і потреби самі подбають про те, щоб витворити належну форму конституції, якщо ми дозволимо діяти цим двом факторам.

Саме так і вчинили англосакси, про що ми дізнаємося від відомого англійського історика Маколей, слова котрого, сказані з цього приводу, варто було б вивчити напам'ять усім політикам латинських держав, довівши, як багато добра вчинили закони, котрі з позиції чистого розуму здавалися збірником безглуздя й суперечностей. Маколей порівнює різні конституції, що загинули під час заворушень латинських народів Європи й Америки, з конституцією Англії й каже, що вона змінювалася повільно, по частинах, під впливом безпосередніх потреб, але ніколи – на підставі спекулятивних міркувань. «Не пильнувати за симетрією, – каже Маколей, – але якомога більше думати про користь; не скасовувати аномалії лише на підставі того, що це аномалії; не додавати нового, поки не з'явиться відчуття ніяковості, причому нововве-

дення дозволяються лише настільки, наскільки вони необхідні для усунення цього відчуття; не виходити за межі того конкретного випадку, якому потрібна допомога, – ось правила, котрих зазвичай дотримувалися наші 250 парламентів від доби Іоанна до епохи Вікторії».

Треба вивчити окремо закони й інституції кожного народу, щоб скласти собі виразне уявлення про те, якою мірою вони забезпечують виконання потреб раси і вже через це не можуть бути змінені насильницьким шляхом. Можна, наприклад, розмірковувати з філософського погляду про переваги й недоліки централізації, але якщо ми пригадаємо, що великій революції, що прагнула знести всі інституції минулого, все ж таки довелося не лише поважати цю централізацію, але навіть збільшити її, то мимоволі нам доведеться визнати, що ця інституція – продукт невідкладної необхідності і що вона є однією з умов існування народу; ось через що нам доведеться пошкодувати про обмеженість деяких політичних діячів, котрі вимагали її знищення. Якби випадково їм вдалося досягнути своєї мети, це стало б сигналом до початку жахливої громадянської війни, котра знову ж таки призвела до нової централізації, ще важчої, ніж попередня.

Якщо ми проведемо паралель між нинішніми глибокими релігійними й політичними дискусіями, що розмежовують різні партії у Франції й становлять переважно расове питання, і сепаратистськими тенденціями, що з'явилися в епоху революції й знову заявили про себе під кінець франко-прусської війни, то помітимо, що різні раси, котрі існують у Франції, далеко не об'єдналися між собою.

Енергійна централізація й заснування штучних департаментів, що мали б призвести до злиття попередніх провінцій, поза сумнівом, були найкориснішим вчинком революції.

Та якби можна було здійснити децентралізацію, про яку так багато балакають зараз недалекоглядні люди, то вона дуже скоро спричинила б найкривавіший розбрат. Не визнавати цього – отже ігнорувати всю історію нашої країни.

З усього сказаного вище ми повинні зробити висновок, що не можна впливати на дух натовпу через інституції. Якщо ми бачимо, що деякі країни, наприклад Сполучені Штати, досягли високого рівня процвітання, маючи демократичні інституції, в інших же, наприклад іспано-американських республіках, панує прикра анархія, незважаючи на такі самі інституції, то все ж тут інституції ніскільки не винні ні у величчі одних, ні в занепаді інших. Народами керують властивості їхнього характеру, й такі інституції, котрі не відповідають якнайточніше характеру раси, є не чим іншим, як запозиченням одягу, тимчасовим перевдяганням. Криваві війни й бурхливі революції не раз виникали й будуть виникати з метою впровадити інституції, яких наділяють, наче святі реліквії, надприродною силою створювати людське щастя. В певному розумінні, звичайно, можна було б сказати, що інституції впливають на дух натовпу, бо вони призводять до подібних повстань, але насправді тут діють зовсім не інституції, оскільки чи вони будуть переможені чи навпаки, вони все ж таки самі собою не мають жодних чеснот. На натовп впливають лише ілюзії й особливо слова, химеричні й сильні, й ми розповімо незабаром, який неймовірний їхній вплив для натовпу.

5. Освіта й виховання

Серед першорядних ідей, котрі мають переважне значення в якусь епоху й володіють силою, незважаючи на свій суто ілюзорний вигляд і свою нечисленність, ми мусимо розмістити зараз таку: освіта спроможна значно змінити людей і неодмінно повинна поліпшити їх і навіть створити між ними рівність. Через повторення ця впевненість стала одним з найнепохитніших догматів демократії, і в наш час так само важко зачіпати його, як колись було важко зачіпати догмати церкви.

Та стосовно цього пункту, як і стосовно багатьох інших, демократичні ідеї виявилися в цілковитій невідповідності до результатів психології й досвіду. Багато відомих філософів, у

тому числі й Герберт Спенсер, легко довели, що освіта не робить людину ні моральнішою, ні щасливішою й не змінює ні її інстинктів, ні її спадкових пристрастей, а інколи навіть, лише за умови, що воно погано направлене, завдає більше шкоди, ніж користі. Статистики підтвердили цей погляд і показали нам, що злочинність збільшується разом із поширенням освіти чи, принаймні, з поширенням певного типу освіти. У своїй нещодавній праці Адольф Гілло вказує, що в наш час на 1000 неосвічених злочинців є 3000 освічених, і за 50 років кількість злочинців збільшилася з 227 на 100000 мешканців до 552 і, отже, збільшилася на 143 відсотки.

Поза сумнівом, ніхто не заперечуватиме, що правильно обрана освіта може дати дуже корисні практичні результати, якщо не в розумінні збільшення моральності, то, принаймні, в розумінні розвитку професійних здібностей. На жаль, латинські народи, особливо за останніх 25 років, заснували власні освітні системи на цілковито хибних принципах і, незважаючи на слова відомих людей, таких як Брюль, Фюстель де Куланж, Тен та ін., вони все одно наполягають на своїх прикрих непорозуміннях. Я вже вказав у одній із своїх попередніх праць, як наша сучасна виховна система перетворює на ворогів суспільства тих, хто отримав це виховання, і як вона готує послідовників найгірших різновидів соціалізму.

Головна небезпека цієї виховної системи, що має цілком справедливу назву «латинська система», полягає у тому, що вона спирається на ту основну психологічну оманливість, нібито вивчення підручників напам'ять розвиває розум. Спираючись на це переконання, примушують вчити якомога більше, й від початкової школи до отримання вченого ступеня молода людина лише й робить, що вчить книги, причому ні його здатність до розмірковувань, ні його ініціатива зовсім не вправляються. Все навчання полягає для нього в тому, щоб відповідати напам'ять і слухатися. «Вчити уроки, – пише один з колишніх міністрів народної освіти, Жюль Симон, – знати напам'ять граматику чи конспект, гарненько повторювати й наслідувати – ось кумедна виховна система, де будь-яке зусилля є лише актом віри у бездоганність учителя й приводить лише до того, щоб нас применшити й зробити безпомічними».

Якби таке виховання були лише марним, то можна було б обмежитися жалкуванням про нещасних дітей, котрим воліють викладати генеалогію синів Клотарія, чи історію боротьби Невстрії й Австрозії, чи зоологічні класифікації, замість того щоб навчити їх у початковій школі чомусь корисному. Але така система виховання становить собою набагато більшу небезпеку: вона викликає відразу до умов свого суспільного становища у того, хто її здобув, і селянин вже не хоче більше залишатися селянином, і найостанніший з буржуа не бачить для свого сина іншої кар'єри, крім тієї, що надається посадами, оплачуваними державою. Замість того щоб готувати людей до життя, школа готує їх лише до займання суспільних посад, де можна досягнути успіху без проявлення жодної ініціативи й без самостійних дій. На нижніх щаблях така виховна система створює цілі армії незадоволених своїм життям пролетарів, готових до повстання, а на верхніх – легковажну буржуазію, скептичну й легковірну, що плекає забобонну довіру до провіденційної сили держави, супроти якої, однак вона завжди фрондує і завжди звинувачує уряд у своїх власних хибах, хоча в той же час сама цілковито нездатна зробити нічого без втручання влади.

Держава, що плодить всіх цих дипломованих панів, може використовувати лише невелику кількість їх, залишивши всіх інших без будь-якої роботи, й таким чином вона підготовує одних, а з других робить собі ворогів. Величезна кількість дипломованих облягла зараз офіційні пости, й на кожну, навіть найскромнішу, офіційну посаду кандидатів є тисячі, разом із тим якомусь негоціанту, наприклад, дуже важко знайти агента, що міг би стати його представником у колоніях. В одному лише департаменті Сени налічується 20000 вчителів і вчительок без будь-якої роботи, які, зневажаючи ремесла й польові роботи, звертаються до держави по засоби до існування. Оскільки кількість обраних обмежена, то неухильно збільшується кількість незадоволених, і вони готові брати участь у всіляких заворушеннях, якою б не була їхня мета і якими б не були їхні ватажки.

Здобування таких знань, котрі потім не можуть бути використані для справи, слугує дійсним засобом до того, щоб розбудити незадоволення в людині.

Це явище властиве не лише латинським країнам; ми можемо бачити те ж саме в Китаї – країні, котрою теж керує поважна ієрархія мандаринів, де звання мандарина, так само, як і в нас, досягається через конкурс, причому випробування полягає в безпомилковому цитуванні напам'ять товстих довідників. Армія вчених, котрі не мають жодної роботи, вважається нині в Китаї справжнім національним лихом. Те ж саме починаємо бачити в Індії після того, як англійці відкрили там школи не для виховання, як це робиться в Англії, а лише для того, щоб навчати тубільців. Внаслідок цього в Індії й утворився специфічний клас вчених, бабу, котрі, не маючи роботи, стають непримиренними ворогами англійського володарювання. У всіх бабу – і в тих, що мають роботу і в тих, що ні – першим результатом здобутої ними освіти було зниження рівня моральності. Цей факт, про котрий я багато розповідав у своїй книжці *Les Civilizations de L'Inde*, відзначається всіма авторами, котрі відвідували Індію.

Повернутися назад зараз, очевидно, надто пізно. Лише досвід, останній вихователь народів, візьме на себе вказати нам на наші помилки й лише досвід буде спроможний переконати нас у необхідності відмовитися від наших кепських посібників, наших жалюгідних конкурсів на користь професійного виховання, котре поверне нашу молодь до полів, майстерень і колоніальних підприємств, що їх вона уникає як лиш може в наш час.

Це професійне виховання, до котрого так прагнуть тепер усі освічені уми, колись було в нас, і народи, що володарюють зараз над світом своєю волею, ініціативою й підприємницьким духом, змогли його зберегти. Відомий мислитель Тен ясно довів у своїй чудовій праці, що колишнє виховання в нас було майже таке саме, що існує зараз в Англії й Америці, і, провівши чітку паралель між латинською й англосаксонською виховними системами, він виразно показав наслідки обох методів.

Можливо, в крайньому випадку й можна було б примиритися з усіма незручностями нашого класичного виховання, хоч би воно й продукувало незадоволених і викинутих на узбіччя, якби поверхове здобуття такої кількості знань, зубріння напам'ять такої кількості посібників справді могло б піднести розумовий рівень. Проте, це не так! Розум, досвід, ініціатива й характер – ось запорука життєвого успіху; книги ж цього не дають. Книги – це словники, дуже корисні для отримання довідок, але цілком марно зберігати в своїй голові довжелезні уривки з них!

Наскільки дужче за класичну професійна освіта може сприяти розвитку розуму, Тен пояснює так: «Ідеї утворюються лише в своєму природному й нормальному середовищі. Розвиток зародку цих ідей залежить від численних вражень, котрі юнак отримує щодня в майстерні, в копальні, в суді, в класі, на верфі, в лікарні, від вигляду інструментів, матеріалів і операцій, у присутності клієнтів, робітників, праці, роботи, зробленої добре чи погано, збиткової чи прибуткової. Всі ці дрібні конкретні відчуття очей, вуха, рук і навіть нюху, мимовільно втримувані пам'яттю й потай перероблені, організовуються людським розумом, щоб рано чи пізно зродити в ньому ту чи іншу нову комбінацію, спрощення, економію, покращення чи винахід. Молодий француз позбавлений всіх цих дорогоцінних вражень, доступу до елементів, легко засвоюваних і необхідних, та ще й позбавлений у найпродуктивнішому віці. Протягом семи чи восьми років він зачинений у школі, відірваний від безпосереднього чи особистого досвіду, що міг би дати йому точне й глибоке розуміння речей, людей і різних способів обходитися з ними.

...Принаймні дев'ятеро з десятиох втратили свій час і працю протягом кількох років свого життя, причому таких років, котрі можна вважати найпродуктивнішими, важливими й навіть вирішальними. Вирахуйте перш за все половину чи дві третини з тих, котрі приходять на екзамени, тобто, зневажених; тоді від кількості зарахованих, що отримали вчені ступені, свідоцтва, дипломи, відніміть також половину чи дві третини – я маю на увазі перевтомлених. Від них вимагали надто багато, примусивши такого то дня, сидячи на стільці чи перед якоюсь

картиною, зображувати з себе протягом двох годин у присутності групи вчених живе сховище всіх людських знань. Справді, вони були таким сховищем протягом двох годин того дня, але через місяць вони вже будуть неспроможні витримати знову той іспит. Здобуті ними пізнання, надто численні й надто обтяжливі, безперервно зникають з їхнього розуму, а нових вони не отримують. Їхня розумова сила похитнулася, її плідний сік вичерпався; перед нами людина вже «готова й часто цілком зіпсована. Вона влаштується, одружиться й скориться перед необхідністю обертатися в одних і тих самих колах, опиниться в вузьких рамках своєї служби, котру виконує коректним чином, але далі цього не зрушить...»

Відомий психолог показує нам згодом відмінність, що існує між нашою системою й системою ангlosаксів. У них немає такої кількості спеціальних шкіл, як у нас; у них навчають не книги, а самі предмети. Інженер навчається там безпосередньо в майстерні, а не в школі, і це дає можливість кожному здобувати знання, відповідні до його розумових здібностей, залишитися простим робітником чи стати майстром, якщо він не спроможний рухатися далі, або ж стати інженером, якщо він має до цього схильність. Такий метод, поза сумнівом, набагато демократичніший і набагато корисніший для суспільства, ніж такий, що ставить уся кар'єру 18-ти чи 20-ти річної людини в залежність від випробування, що триває лише кілька годин.

«У госпіталі, в копальнях, на фабриці, у архітектора, у адвоката учень, який прийшов дуже молодим, відбуває весь курс навчання й практики, майже так само, як у нас відбуває його клерк у конторі чи живописець у майстерні. Перед тим, до вступу на навчання, він міг відбутися вже якийсь короткий загальний курс, що є основою, на котру нашаровуються нові знання.

Крім того, неподалік від нього часто є якісь технічні курси, котрі він може відвідувати у вільний час, щоб впорядковувати спостереження, винесені ним зі свого щоденного досвіду. За такого режиму практичні здібності учня збільшуються й розвиваються самостійно якраз тією мірою, яка відповідає його природним обдаруванням і у напрямку, потрібному для його майбутньої діяльності, для тієї спеціальної справи, до якої він хоче себе залучити. Таким чином, в Англії й Сполучених Штатах юнак дуже швидко може отримати користь від своїх знань. У 25 років, якщо лише йому не бракує інформованості й здорового глузду, він вже може бути не лише корисним виконавцем, але навіть підприємцем, не лише машиною, але й двигуном. У Франції, де взяла гору протилежна система, що набуває з кожним поколінням все виразнішого китайського характеру, загальна сума втрачених зусиль дуже значна».

І відомий філософ робить такий висновок щодо зростаючої невідповідності між нашим латинським вихованням і життям: «На всіх трьох стадіях навчання – в дитячому, підлітковому й юнацькому віці – теоретична й шкільна підготовка за допомогою книг стала тривалішою й обтяжливішою через екзамен і здобуття ступенів, дипломів і свідоцтв. Таке подовження й обтяження шкільних занять стає можливим внаслідок застосування неприродного режиму, що проявляється у відкладанні практичного навчання, штучних вправ і механічного набивання голови непотрібними відомостями, перевтомою. Разом із цим не беруться до уваги прийдешні роки й обов'язки, що випадають на долю дорослої людини, одним словом, ані реальний світ, до котрого має вступити молода людина, ні суспільство, що її оточує й до якого вона повинна пристосуватися заздалегідь, ні життєві перипетії, до котрих молода людина має бути добре заздалегідь підготована, зміцнена й озброєна (інакше вона не зможе ні втриматися, ні захиститися), не беруться до уваги цією системою виховання. Наші школи не дають своїм учням такої підготовки, важливішої, ніж будь-яка інша, не прищеплюють їм необхідної стійкості здорового глузду, волі й нервів. Навпаки, замість того, щоб підготувати учня до очікуваних умов життя, школа відбирає в нього необхідні для цього чесноти. Звідси маємо те, що його вступ до життя, його перші кроки на теренах практичної діяльності часто супроводжуються низкою неприємних поразок, котрі викликають у нього відчуття гіркоти й образи, що довго не минають й інколи нівечать його назавжди. Це важке й небезпечне випробування; моральна й розумова рівновага може постраждати від цього й ризикує ніколи більше не відновитися. Розчарування

приходить надто раптово й буває надто повним; омана була надто великою й надто великими будуть неприємності».

Такими приблизно були останні сторінки, написані Теном. Вони чудово підсумовують результати тривалого досвіду відомого філософа. Я вважаю, що вони цілковито незрозумілі, на жаль, для професорів нашого університету, котрі не бували за кордоном. Виховання – єдиний засіб, котрий ми маємо, щоб якось впливати на дух народу, й прикро думати, що у Франції немає майже нікого, хто б міг зрозуміти, що наше сучасне виховання є небезпечним елементом швидкого занепаду, й замість того щоб розвивати нашу молодь, воно деформує й принижує її.

Корисно було б порівняти ці сторінки Тена зі спостереженнями, вчиненими над виховною системою Америки Полем Бурже й зібраними у його чудовій книзі *Outre-Mer*. Визнавши також, що наша виховна система створює лише обмежених буржуа без ініціативи й без волі або анархістів, – «два однаково небезпечних типи, – цивілізовану людину, котра безплідно обертається в середовищі безсилої вульгарності, або захоплену безумством руйнування», – автор наводить порівняння, котрі вельми заслуговують на увагу. Він порівнює наші французькі лиції, ці фабрики дегенерації, й американські школи, котрі чудово готують людей до життя. Тут можна виразно побачити, яка прірва існує між справді демократичними народами й такими, в котрих демократичні ідеї існують лише на словах, а не в думках.

Ми анітрохи не відхилилися від психології натовпу в попередніх рядках. Щоб зрозуміти ідеї й вірування, котрі побутують у натовпі саме зараз і готові завтра ж проявити себе цілковито розвинутими, треба знати, як готувався ґрунт для цього. Освіта, котру дають молодому поколінню в якійсь країні, дає нам можливість передбачити долю, що очікує на цю країну. Виховання, котре отримує сучасне покоління, підтверджує найпохмуріші передбачення в цьому напрямку. Освіта й виховання певною мірою можуть покращити чи зіпсувати дух натовпу. Треба було вказати, як впливає на нього сучасна система і як натовп байдужих і нейтральних індивідів перетворився поступово на величезну армію незадоволених, готових схилитися перед усілякими впливами утопістів і риторів. Саме в школах закладається майбутній занепад латинських народів.

Розділ II

Безпосередні фактори міркувань натовпу

1. Образи, слова й формули. – Магічна сила слів і формул. – Могутній вплив слів пов'язаний з образами, що викликаються ними, й не залежить від їх реального значення. – Образи змінюються відповідно до часу і раси. – Старіння слів. – Зміна сенсу слів залежно від раси. – Різне значення слова «демократія» в Європі й Америці.

2. Ілюзії. – Їхнє значення. – Вони є в основі всіх цивілізацій. – Соціальна необхідність ілюзій. – Натовп завжди віддає їм перевагу перед істиною.

3. Досвід. – Лише досвід може зміцнити в духові натовпу необхідні істини й зруйнувати ілюзії, що стали небезпечними. – Чого вартує досвід, необхідний для переконання натовпу.

4. Здоровий глузд. – Нікчемність його впливу на натовп. – На натовп можна впливати, якщо впливати на його несвідомі почуття. – Роль логіки в історії. – Потаємні причини неймовірних подій.

У попередньому розділі ми розглянули віддалені й підготовчі фактори, що розвивають у духові натовпу особливу сприйнятливість, завдяки котрій у натовпі виникають певні почуття й ідеї. Тепер нам треба розглянути фактори, що мають безпосередній вплив на натовп. У наступному розділі ми побачимо, як слід поводитися з цими факторами, щоб вони справили свій вплив.

У першій частині своєї праці ми розглянули почуття, ідеї й міркування натовпу, й можемо зробити з цього загальний висновок про способи впливу на дух натовпу. Ми вже знаємо, що може вразити уяву натовпу, яку силу й заразність мають навіювання, особливо ті, що набирають форми образів; але оскільки походження навіювань буває вельми різноманітним, то й фактори, здатні впливати на дух натовпу, можуть бути дуже різними; через що й необхідно вивчати їх окремо, і таке вивчення не буде марною роботою.

Натовп трохи нагадує сфінкса з античної казки: потрібно або навчитися відгадувати загадки, котрі пропонує нам її психологія, або ж покійно скоритися тому, що натовп поглине нас.

1. Образи, слова й формули

Досліджуючи уяву натовпу, ми бачили, що на нього дуже легко впливати, особливо через образи. Такі образи не завжди є у нашому розпорядженні, але їх можна викликати, якщо майстерно застосовувати слова і формули. Мистецьки опрацьовані формули набувають справді тієї магічної сили, котрою наділяли їх колись адепти магії. Вони можуть здійснити в духові натовпу найгрізніші бурі, але вміють також і заспокоювати їх.

Можна було б звести піраміду, набагато вищу за піраміду Хеопса, з кісток лише тих людей, які стали жертвами могутності слів і формул.

Могутність слів міцно пов'язана з образами, котрі ті викликають, проте зовсім не залежить від реального сенсу цих слів. Дуже часто слова, що мають найневизначеніший сенс, справляють найдужчий вплив на натовп.

Це, наприклад, терміни: демократія, соціалізм, рівність, свобода і т.ін., такою мірою невизначені, що навіть у товстих томах не вдається з упевненістю пояснити їхній сенс. Між тим у них, поза сумнівом, міститься магічна сила, нібито в них насправді приховане вирішення всіх проблем. Вони утворюють синтез всіх несвідомих прагнень і сподівань на їхню реалізацію.

Ні здоровий глузд, ні переконання не спроможні змагатися з певними словами й певними формулами. Вони з пітетом виголошуються перед натовпом, й одразу ж обличчя стають шанобливими, а голови схиляються.

Багато хто дивиться на них як на сили природи чи надприродні сили. Вони викликають у свідомості грандіозні й похмурі образи, й невизначеність, що їх оточує, лише збільшує їхню таємничу могутність. Вони є таємничими божествами, схованими позаду скінії, до яких віруючі наближаються з шанобливим тремтінням.

Образи, викликані словами незалежно від їх сенсу, змінюються відповідно до часу й народу, хоча самі формули лишаються незмінними. З деякими словами тимчасово пов'язані усім відомі образи, викликані ними.

Слово виконує у такому випадку роль дзвінка, що спричиняє їх появу.

Не всі слова й формули мають здатність викликати образи. Трапляється й так, що слова, котрі колись викликали образи, зношуються і вже більше нічого не народжують у свідомості. Вони стають тоді порожніми звуками, єдина користь від яких полягає у тому, що вони позбавляють обов'язку думати того, хто їх вживає.

Якщо володіти невеликим запасом таких формул і загальних місць, завчених нами замолоду, ми матимемо все, що потрібно, щоб прожити життя й не втомлювати себе розмірковуваннями.

Слова, що належать до складу якоїсь відомої певної мови, протягом століть змінюються дуже повільно, але безперестанку змінюються образи, котрі вони викликають, і сенс, котрий їм надається. Ось чому раніше я висловив вже думку, що точний переклад висловлювань з якоїсь мови, особливо, якщо це стосується зниклого народу, – справа цілком неможлива. Справді, що ми робимо, наприклад, підставляючи французький термін замість латинського, грецького чи санскритського, або намагаючись зрозуміти книгу, написану нашою рідною мовою два, три століття тому? Ми всього лиш заміщуємо образами й ідеями, створеними в нашій свідомості під впливом сучасного життя, ті уявлення й образи, цілковито не схожі на наші, що з'явилися під впливом давнього життя в духові рас, котрі перебували в цілковито інакших умовах існування. Коли люди революції копіювали давніх греків і римлян, хіба вони не надавали словам давніх саме того сенсу, котрого в них ніколи не було? Яка подібність може, наприклад, існувати між інституціями давніх греків і римлян і тими, котрі в наш час мають аналогічні назви? Хіба республіка не була у ті часи інституцією, аристократичною за сутністю, зібранням маленьких деспотів, що панували над натовпом абсолютно підкорених рабів? Ці комунальні аристократії, що спиралися на рабство, не могли б проіснувати й хвилини без нього.

А слово «свобода», хіба воно могло бути зрозумілим так само, як зараз, в таку епоху, коли навіть не існувало можливості вільно мислити й не було більшого й рідкіснішого злочину, ніж розмірковування про богів, закони й звичаї держави? Слово «батьківщина», наприклад, в душі якогось афінянина чи спартанця було лише культом Афін чи Спарти, й аж ніяк не цілої Греції, що складалася з міст-суперників, що вели постійну війну одне з одним.

Який сенс вкладали в слово «батьківщина» давні галли, розділені на племена-суперники, відмінні за своєю расою, мовою й релігією, і легко переможені Цезарем через те, що він постійно мав серед них союзників? Лише Рим дав галлам батьківщину, надавши їм політичну й релігійну єдність. Навіть не зазираючи так далеко, ми бачимо, що всього лиш два століття тому слово «батьківщина» розумілося зовсім не так, як тепер, французькими аристократами на кшталт великого Конде, котрі уклали союз з іноземцями проти свого монарха. Й хіба те саме слово не мало іншого значення для емігрантів, котрі вважали, що вони виконують закони честі, коли б'ються проти Франції? На власний погляд вони, поза сумнівом, дотримувалися цих законів, бо феодалний закон прикріплює васала до його володаря, а не до землі, і, як наслідок, там, де знаходиться цей володар, і є справжня батьківщина.

Є дуже багато слів, сенс яких змінився таким чином і дістатися до початкового їх значення занадто складно.

Справедливо кажуть, що треба багато прочитати, перш ніж зможеш хоч якось з'ясувати для себе, яке значення мали для наших предків такі слова, як «король» і «королівська династія». Що ж можна сказати стосовно складніших термінів?

Отже, значення слів буває непостійним, тимчасовим і змінюється згідно з віками й народами. Якщо ми прагнемо впливати цими словами на натовп, то перш за все мусимо знати, яке значення вони мають в цю хвилину, й аж ніяк не те, яке значення вони мали колись чи що вони можуть означати для індивідів, котрі мають іншу духовну організацію.

Таким чином, коли після різних політичних переговорів і змін релігійних вірувань у натовпі виникає глибока антипатія до образів, котрі викликаються певними словами, то першим обов'язком справжнього державного мужа має стати заміна слів. При цьому він, зрозуміло, не повинен торкатися сутності речей, оскільки вони надто тісно пов'язані зі спадковою організацією народу, щоб їх можна було змінити.

Поміркований Токвіль давно вже звертав увагу на те, що робота консульства й імперії полягала головним чином у тому, щоб огорнути в нові слова більшість інституцій минулого, тобто, замінити слова, які викликали неприємні образи в уяві натовпу, на інші, новизна котрих не дозволяла з'явитися цим образам. Так змінили, наприклад, назви податків, хоча податки й збори лишилися, по суті, такими ж.

Найголовнішим обов'язком державних мужів повинне бути, отже, перейменування й найменування популярними або ж нейтральними назвами тих речей, котрі натовп вже не сприймає більше під їхніми колишніми іменами. Могутність слів така велика, що варто лише вигадати вишукані назви для якихось найгідотніших речей, щоб натовп зразу ж прийняв їх. Тен справедливо відзначає, що закликаючи до свободи й братерства – слова дуже популярні у ті часи, – якобінці могли «запровадити деспотизм, вартий Дагомеї, суд, вартий інквізиції, й організувати людські гекатомби, що нагадують гекатомби давньої Мексики». Мистецтво правителів, а також адвокатів полягає у тому, щоб уміти поводитися зі словами.

Головна складність цього мистецтва полягає в тому, що в одному й тому ж суспільстві, але в різних його прошарках одні й ті ж слова ніколи не мають того самого значення.

У попередніх прикладах ми вказували на час, як на головний фактор зміни сенсу слів. Якщо ми долучимо сюди й расу, то побачимо, що в одну й ту ж епоху в народів, цивілізованих однією мірою, але різної раси одні й ті самі слова слугують на позначення часто дуже різних ідей.

Важко зрозуміти всі ці відмінності, якщо не здійснити численних мандрівок, тому я не буду на них наполягати. Я обмежуся лише вказівкою на те, що слова, найбільш вживані натовпом, мають різний сенс у різних народів. Такими є, наприклад, «демократія» й «соціалізм», так часто вживані останнім часом. Ці слова насправді викликають зовсім протилежні образи в свідомості романських і англосаксонських народів. У латинян слово «демократія» означає, головним чином, ліквідацію волі й ініціативи індивіда на користь волі й ініціативи общин, за якими стоїть держава. На державу все більше й більше лягає обов'язок керувати всім, централізувати, монополізувати й фабрикувати все, до держави звертаються постійно всі партії без винятку – радикали, соціалісти чи монархісти. У англосаксів в Америці те саме слово «демократія» означає, навпаки, найширший розвиток волі й ініціативи індивіда, і якомога більше відсторонення держави, котру не допускають до керування навіть справою народної освіти, не дають керувати нічим, за винятком поліції, армії й дипломатичних стосунків.

Отже, те саме слово, котре в одного народу означає усунення волі, індивідуальної ініціативи й переважну участь держави, у другого набуває зовсім іншого сенсу й означає надмірний розвиток саме індивідуальної волі й ініціативи, й цілковите усунення держави.

У першій книзі цієї праці («Психологія народів») я вказував на відмінність, що існує між демократичним ідеалом романських народів і англосаксів. Цілком незалежно від мене Поль Бурже на підставі результатів своїх мандрів дійшов у своїй останній книзі *Outre-Mer* до висновків, майже тотожних моїм.

2. Ілюзії

Від початків цивілізації натовп постійно зазнавав впливів ілюзій. Найбільша кількість храмів і вівтарів була зведена саме творцям ілюзій. Колись мали владу релігійні ілюзії, тепер на сцену виходять філософські й соціальні, але ці грізні правительки завжди знаходилися на чолі цивілізацій, котрі послідовно розвивалися на нашій планеті. Во ім'я ілюзій споруджувалися храми Халдеї й Єгипту, середньовічні релігійні будівлі, й во ім'я цих самих ілюзій був здійснений переворот у Європі сто років тому.

Всі наші художні, політичні чи соціальні уявлення неодмінно несуть на собі могутній відбиток ілюзій. Людина інколи стирає на порох ці ілюзії шляхом жаклих переворотів, але вона завжди буває змушена знову витягнути їх з-під руїн.

Без цих ілюзій їй не вдалося б вийти зі стану примітивного дикунства, й без них вона скоро знову опинилася б у цьому стані. Все це порожні тіні, доньки наших мрій, але вони змусили народи створити все те, у чому полягає слава мистецтва й велич нашої цивілізації.

«Якщо знищити в музеях і бібліотеках, розбити об каміння паперті всі натхненні релігією твори й художні пам'ятники, то що ж залишиться від великої мрії людства? Давати людям надії й ілюзії, без котрих вони не змогли б існувати, – ось призначення богів, героїв і поетів. Наука намагалася взяти на себе це завдання протягом п'ятдесяти років. Але в серцях, що прагнуть до ідеалу, її згубило те, що вона не насмілилася обіцяти більшого й не вміла переконливо обманювати».

Філософи останнього сторіччя з великим запалом намагалися знищити релігійні, політичні й соціальні ілюзії, котрими жили наші предки. Але, знищуючи ці ілюзії, вони в той же час спустошували джерела надії й смирення. І позаду розбитих химер вони зіткнулися зі сліпими й прихованими силами природи, неблаганними, безжалісними до слабкості й позбавленими співчуття.

Незважаючи на весь свій прогрес, філософія дотепер не дала натовпу жодних ідеалів, котрі могли б захопити його; але оскільки натовпу потрібні ілюзії за будь-яку ціну, то він інстинктивно, наче метелик, що летить на світло, прямує до тих, хто йому їх дасть. Головним фактором еволюції народів ніколи не була істина, лише завжди омана. І якщо соціалізм такий могутній зараз, то лише через те, що він залишився єдиною цілісною ілюзією. Незважаючи на всі наукові демонстрації, він продовжує зростати, й соціальна ілюзія панує в наш час над усіма уламками минулого, і їй належить майбутнє. Натовп ніколи не прагнув до правди; він відвертається від очевидності, котра йому не до вподоби, й віддає перевагу поклонінню облуді, якщо лише ця облуда його причарує. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його правителем; хто ж намагається напоумити його, той завжди стає його жертвою.

3. Досвід

Досвід є, мабуть, єдиним дієвим засобом для зміцнення будь-якої істини в свідомості натовпу і для руйнування ілюзій, що зробилися надто небезпечними. Необхідно, однак, щоб досвід був використаний широко і щоб він повторювався неодноразово. Досвід одного покоління зазвичай не дає користі наступному, ось чому зайвим буде використовувати історичні факти як приклад. Єдине значення таких демонстрацій полягає лиш у тому, що вони показують, якою мірою необхідно з року в рік користуватися досвідом, щоб він зміг якимось

вплинути й похитнути хоча б одну-однісіньку облуду, за умови, що вона міцно вкоренилася в свідомості натовпу.

Наше століття, так само, як і попереднє, буде, ймовірно, запропоноване істориками майбутнього як приклад ери цікавих дослідів. І справді, у жодному іншому столітті їх не робили так багато!

Найвеличнішим з усіх цих дослідів була, поза сумнівом, Французька революція. Щоб відшукати істину, котра полягала у тому, що не можна змінити зусібіч певне суспільство лише на підставі міркувань чистого розуму, знадобилося знищити кілька мільйонів людських життів і непокоїти Європу протягом цілих двадцяти років. Щоб довести дослідним шляхом, як дорого коштують народам Цезарі, яких вітають радісними вигуками, знадобилася ціла низка руйнівних випробувань протягом цілих п'ятдесяти років, але, незважаючи на всю їхню очевидність, вони все ще, схоже, не надто переконливі. Поза тим перший з цих дослідів вартував трьох мільйонів людських життів і став причиною нашестя; другий спричинив розклад і необхідність утримувати постійні армії. Третій дослід ледве не був здійснений нещодавно і, ймовірно, рано чи пізно таки буде зроблений. Щоб переконати весь народ у тому, що величезна німецька армія зовсім не є, як нас вчили роки тридцять тому, лише безневинною національною гвардією, знадобилася жахлива війна, котра коштувала нам дуже дорого.

Натовп сформував власну думку в цьому випадку шляхом грубого асоціювання предметів, цілковито несхожих між собою, про механізм утворення котрих я розповів вище. Наша тогочасна національна гвардія складалася з миролюбних крамарів, які уявлення не мали про дисципліну, й до неї не можна було ставитися всерйоз; тому все, що мало аналогічну назву, викликало ті ж самі образи й унаслідок цього вважалося такою самою безневинною інституцією; облуда натовпу поділялася тоді, як це часто трапляється з якимись спільними міркуваннями, так само і з його ватажками. У своїй промові, виголошеній 31 грудня 1887 року в палаті депутатів і надрукованій Е.Олів'є в його книзі, Т'єр, який часто зважав на натовп, але ніколи його не випереджав, стверджував, що Пруссія крім регулярної армії, що була приблизно такою ж, як і французька, не має нічого іншого, крім національної гвардії, такої ж, як і французька національна гвардія, і, отже, не становить серйозної загрози. Ці твердження вищезазначеного державного мужа виявилися такими ж вірними, як і його передбачення про невелику значущість залізниць.

Щоб визнати нарешті, що протекціонізм розоряє народи, котрі впроваджують його в себе, знадобиться також щонайменше двадцятирічний досвід бідкування. Такі приклади можна множити без кінця.

4. Глузд

Ведучи мову про фактори, здатні справляти враження на свідомість натовпу, ми могли б зовсім не згадувати про глузд, якби це не було потрібне нам для того, щоб вказати на негативне значення його впливу.

Ми вже казали, що на натовп не можна вплинути міркуваннями, оскільки для нього властиве лише грубе асоціювання ідей. Через це фактори, які мають здатність впливати на натовп, завжди звертаються до його почуттів, а не до його здорового глузду. Закони логіки жодним чином не впливають на нього. Щоб переконати натовп, треба спершу гарненько ознайомитися з почуттями, котрі надихають його, прикинутися, що сам розділяєш їх, а тоді спробувати змінити, викликаючи через початкові асоціації якісь привабливі для натовпу образи. Треба також вміти повернутися назад за потреби і, головне – вміти відгадувати щохвилини ті почуття, котрі викликаєш у натовпу.

Мої перші спостереження над мистецтвом справляти враження на натовп і над тим, як мало впливає логіка в цьому випадку, були зроблені у часи облоги Парижа, у той день, коли я

побачив, як вели до Лувра, де засідав у той час уряд, маршала В., котрого несамовитий натовп звинувачував у тому, що він робив план укріплень з метою продажу пруссакам. Один із членів уряду, відомий оратор Г.П., вийшов щоб переконати натовп, який вимагав негайної страти свого в'язня. Я очікував, що оратор переконає натовп у безглуздість його звинувачень, сказавши, що маршал, якого він звинувачує, сам був одним з будівничих цих укріплень, і що плани цих укріплень продаються у всіх книгарнях. На мій величезний подив (я був тоді ще дуже молодим), я почув зовсім інші слова. «Страта відбудеться, – закричав оратор, підходячи до полоненого, – і страта буде нещадною. Дозвольте уряду національної оборони закінчити ваше розслідування. Ми ж поки що ув'язнимо полоненого». Натовп негайно заспокоївся, задоволений цим удаваним виконанням своїх вимог, і за чверть години маршал зміг спокійно повернутися додому.

Але його неодмінно б розшматували, якби оратор почав проголошувати розлютованому натовпу логічні висновки, котрі мені замолоду здавалися такими переконливими.

Необхідність постійно змінювати свої висловлювання згідно з враженням, яке вони справляють у цю хвилину, задалегідь прирікає на невдачу всілякі підготовані й завчені промови. В такій промові оратор стежить лише за розвитком своєї власної думки, а не за розвитком думок своїх слухачів, і вже через це вплив його цілковито нікчемний.

Логічний розум, що звик завжди мати справу з цілою низкою міркувань, котрі виходять одне з одного, неодмінно застосовує такий самий спосіб переконання, коли звертається до натовпу, і завжди буває вражений тим, як мало аргументація впливає на нього.

Проте, нема потреби спускатися до примітивних істот, щоб переконатися в цілковитій неспроможності їхніх міркувань, коли їм доводиться змагатися з почуттями. Пригадаймо лише, як наполегливо трималися протягом багатьох століть релігійні забобони, котрі суперечили навіть найпростішій логіці. Протягом більш ніж двох тисяч років найбільші генії схилилися перед їхньою владою, й лише у сучасні епохи з'явилася можливість оскаржити їхню достовірність. В Середні віки і в епоху Відродження було чимало освічених людей, та не було жодного, кого можна було б переконати шляхом розмірковувань у дитячості всіх цих забобонів і збудити в ньому бодай невеликі сумніви щодо злодіянь диявола й необхідності вогнища для відьом.

Чи варто шкодувати про те, що натовп ніколи не зважає на здоровий глузд? Ми не наважимося стверджувати це.

Навряд чи голос здорового глузду міг би повести людство шляхом цивілізації й наділити його тією палкістю й сміливістю, котрі викликали у ньому химери. Поза сумнівом, ці химери, діти несвідомого, були необхідні. Кожна раса утримує в своїй духовній організації ті закони, котрі керують її долею, й можливо, вона скоряється саме перед цими законами, спонукана фатальним інстинктом у всіх своїх проявах, навіть найнерозсудливіших. Іноді нам здається, що народи схилиються перед темними силами, подібними до тих, що примушують жолудь поступово розвиватися в дуб і змушують комету рухатися по своїй орбіті.

Ті крихти, що ми можемо дізнатися про ці сили, мусимо відшукувати в загальному рухові еволюції народу, а не в окремих фактах, з яких складається ця еволюція. Якщо ж брати до уваги лише такі окремі факти, то може здатися, що історією керують найнеймовірніші випадковості. Хіба це не неймовірний факт, наприклад, що кілька арабських ватаг, котрі вийшли з пустель, спромоглися подолати більшу частину старого греко-римського світу й заснувати імперію більшу, ніж імперія Олександра? Хіба не неймовірно також, що в старій ієрархічній Європі якийсь невідомий артилерійський поручик міг царювати над багатьма народами й королями?

Уявімо, отже, розум філософа, але не будемо вимагати від нього надто великого втручання в справи керування людьми. Не за допомогою здорового глузду, а частіше всупереч йому

народилися такі почуття, як честь, самовідданість, релігійна віра, любов до слави й до батьківщини, – почуття, котрі були дотепер головними рушіями будь-якої цивілізації.

Розділ III

Ватажки натовпу та їхні способи переконання

1. Ватажки натовпу. – Інстинктивна потреба всіх індивідів натовпу слухатися ватажка. – Психологія ватажків. – Лише ватажки можуть створити віру й організувати натовп. – Насильницький деспотизм ватажків. – Їхня класифікація. – Роль, яку виконує воля.

2. Способи дії ватажків. – Твердження, повторення й зараза. – Відносна роль всіх цих факторів. – Як поширюється зараза з нижніх прошарків суспільства до верхніх. Популярна думка швидко стає спільною думкою.

3. Привабливість. – Визначення й класифікація привабливості. – Привабливість набута й особиста. – Різноманітні приклади. – Як зникає привабливість.

Про духовну організацію натовпу ми вже говорили, ми також знаємо, які рушії можуть вплинути на його дух.

Тепер нам залишилося розглянути способи застосування цих рушіїв і вказати, хто може ними скористатися.

1. Ватажки натовпу

Як тільки певна кількість живих істот зберуться разом, байдуже, чи то буде табун тварин, чи людський натовп, вони інстинктивно скоряються перед владою свого ватажка. У натовпі людей ватажок часто виконує роль лише вождя, але тим не менше, його роль важлива. Його воля становить те ядро, навколо котрого кристалізуються й об'єднуються думки. Він становить собою перший елемент організації строкатого натовпу й підготовлює його до організації сект. Поки цього не станеться, він керує ним, оскільки натовп є покірним стадом, що не може обійтися без очільника.

Ватажок зазвичай спочатку сам був серед тих, кого ведуть; він так само був загіпнотизований ідеєю, апостолом котрої став згодом. Ця ідея такою мірою заволоділа ним, що все навколо зникло для нього, і будь-яка інакша думка здавалася йому облудною й забобонною. Ось чому Робесп'єр, загіпнотизований ідеями Руссо, застосовував методи інквізиції для їх поширення.

Зазвичай ватажки не належать до мислителів – це люди дієві. Вони не є проникливими, бо проникливість призводить до сумнівів і бездіяльності. Здебільшого ватажками бувають психічно неврівноважені люди, напівбожевільні, котрі знаходяться на межі безумства. Якою б безглуздою не була ідея, котру вони захищають, і мета, до котрої вони прагнуть, їхні переконання не можна похитнути ніякими доводами здорового глузду. Зневага й переслідування не справляють на них враження або ж іще більше збуджують їх. Особистий інтерес, сім'я – все ними приноситься в жертву. Інстинкт самозбереження у них відсутній настільки, що єдина нагорода, до котрої вони прагнуть, – це мучеництво. Напруженість їх власної віри надає їхнім словам величезної сили впливу. Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована сильною волею й уміє впливати на нього переконливим чином. Люди в натовпі втрачають свою волю й інстинктивно звертаються до того, хто її зберіг.

Ватажків у народів завжди бувало вдосталь, але ці ватажки завжди повинні були мати дуже тверді переконання, бо лише такі переконання створюють апостолів. Часто ватажками стають хитрі оратори, які відстоюють лише свої особисті інтереси й діють через потурання низьким інстинктам натовпу. Вплив, котрий вони мають, може бути дуже великий, але завжди

буває дуже ефемерним. Великі фанатики, котрі зачаровували дух натовпу, Петро Пустельник, Лютер, Савонарола, революційні діячі, лише тоді підкорили його своєю привабливістю, коли самі зазнали впливу привабливості певної ідеї.

Тоді їм вдалося викликати в свідомості натовпу ту грізну силу, котра називається вірою й сприяє перетворенню людини на абсолютного раба своєї мрії.

Роль усіх великих ватажків головним чином полягає у тому, щоб створити віру, байдуже, релігійну чи політичну, соціальну, чи віру в якусь справу, людину чи ідею, ось через що їхній вплив бував завжди дуже значним. З-поміж усіх сил, якими володіє людство, сила віри завжди була наймогутнішою, й не даремно в Євангелії мовиться, що віра може змістити гори. Дати людині віру – збільшити її сили вдесятеро. Великі історичні події були здійснені невідомими віруючими, чия сила полягала у їхній вірі. Не вчені й не філософи створили великі релігії, котрі керували світом, і розлогі царства, що розкинулися від однієї півкулі до іншої!

У всіх цих випадках, звичайно, діяли великі ватажки, а їх не так багато в історії. Вони утворюють вершину піраміди, що поступово спускається від цих могутніх володарів над умами натовпу до того оратора, що в закуреному готелі повільно охоплює своїм впливом слухачів, повторюючи їм готові формули, сенсу яких він сам не розуміє, але вважає їх здатними до неодмінного здійснення всіх мрій і сподівань.

У всіх соціальних сферах, від вищих до нижчих, якщо лише людина не перебуває у відокремленому стані, вона легко потрапить під вплив якого-небудь ватажка. Більшість людей, особливо в народних масах, за межами своєї спеціальності не має майже жодних чітких і більш-менш визначених уявлень. Такі люди неспроможні керувати собою, і ватажок стає їхнім керівником.

Влада ватажків дуже деспотична, але саме цей деспотизм змушує скорятися перед нею. Неважно переконатися, наскільки легко вони змушують робітничі класи, навіть найбрутальніші, схилитися перед собою, хоча для підтримки своєї влади вони не мають жодних засобів. Вони визначають кількість робочих годин, розмір платні, організують страйки й примушують їх починатися й закінчуватися у певний час.

В наш час ватажки натовпу все дужче й дужче відтісняють суспільну владу, котра втрачає своє значення внаслідок розбрату. Тиранія нових володарів підкорює натовп і змушує його скорятися їм більше, ніж він скорявся якомусь урядові. Якщо ж внаслідок якоїсь випадковості ватажок зникає і не змінюється негайно на другого, то натовп знову перетворюється на просте збіговисько без усілякого зв'язку й стійкості. Під час останнього страйку візників омнібусів у Парижі вистачило арештувати двох ватажків, які керували ним, щоб страйк зразу ж припинився. В свідомості натовпу переважає не прагнення до свободи, а потреба до покори; натовп так прагне підкорятися, що інстинктивно скоряється перед тим, хто оголосить себе її володарем.

Клас ватажків можна чітко розділити на дві певні категорії. До першої належать люди енергійні, що мають сильну, хоча й короткочасну волю; до другої – ватажки, що трапляються далеко не так часто й володіють сильною і в той же час довготривалою волею.

Перші – сміливі, буйні, хоробрі; вони особливо придатні до раптових і зухвалих вчинків, для того, щоб захопити маси, незважаючи на небезпеку, й перетворити учорашніх рекрутів на героїв. Такими були, наприклад, Ней і Мюрат у часи першої імперії. В наш час таким був Гарібальді, котрий не мав жодних особливих талантів, але дуже енергійний, він спромігся оволодіти цілим Неаполітанським королівством, маючи лише жменьку людей у той час, як королівство мало до своїх послуг дисципліновану армію для свого захисту.

Та енергія цих ватажків, хоча й дуже могутня, тримається недовго й зникає разом зі збудником, що спричинив її появу. Дуже часто герої, котрі проявили таку енергію, повернувшись до буденного життя, перетворювалися на неймовірно слабких і цілковито нездатних керувати власними вчинками навіть за найзвичайнісньких умов, хоча вони нібито так добре вміли керувати іншими людьми. Такі ватажки можуть виконувати свою функцію лише за тієї умови, що

ними керують і підбурюють їх постійно, і, якщо завжди над ними панує людина чи ідея, котра керує їхньою поведінкою.

Друга категорія ватажків, які мають стійку волю, не така блискуча, але має набагато більше значення. До цієї категорії належать істинні засновники релігії й вершители великих справ: св. Павло, Магомет, Христофор Колумб, Лессепс. Розумні вони чи обмежені – байдуже, світ завжди належатиме їм! Їхня вперта воля є таким неймовірно рідкісним і неймовірно могутнім інструментом, котрий примушує все скорятися перед собою. Часто навіть не усвідомлюють, чого можна досягнути через вперту й сильну волю, а разом із тим – ніщо не може протистояти такій волі – ні природа, ні боги, ні люди.

Найближчим прикладом того, чого можна досягнути завдяки сильній волі, є відома людина, котра розділила два світи й виконала завдання, котре марно намагалися виконати протягом трьох тисяч років багато хто з найбільших володарів. Згодом вона зазнала невдачі у такій же справі, але тоді вже прийшла старість, котра послаблює все, навіть волю. Історія тих труднощів, котрі треба було подолати на будівництві Суецького каналу, краще за все розповідає з усіма подробицями, як багато може зробити одна лише сильна воля.

Очевидець, доктор Казалес, кількома захопленими рядками підсумовує цю велику справу, про здійснення котрої розповідав сам її безсмертний автор. «Він розповідав день за днем всі епізоди епопеї каналу, – розповідає Казалес. – Він розповідав, як йому треба було здолати неможливе й зробити його можливим, здобути перемогу над усіма перешкодами, коаліціями, невдачами, нещастями й неуспіхами всілякого роду. Однак ніщо не могло знеохотити його, примусити занепасти духом. Він згадував, як повстала й безперестанку нападала на нього Англія, яку нерішучість проявляли Єгипет і Франція; як французький консул більше за інших заважав розпочати роботу і як йому треба було протидіяти, впливаючи на робітників, викликаючи у них спрагу й не даючи їм прісної води; він розповідав, що морське міністерство, інженери, всі люди поважні, досвідчені, вчені, але природним чином налаштовані проти його ідеї й разом із тим переконані в його загибелі, віщували цю загибель такого дня і такої години, наче мова йшла про сонячне затемнення».

Книга, що розповідала б про життя всіх великих ватажків натовпу, звичайно, не могла б вмістити в собі багато імен, але всі ці імена очолювали найважливіші події нашої цивілізації й історії.

2. Способи дії ватажків: твердження, повторення, зараза

Коли виникає потреба миттєво захопити натовп, змусити його здійснити якийсь вчинок, наприклад, пограбувати палац, загинути, захищаючи укріплення чи барикаду, треба вплинути на нього швидко, і найкращим впливом є, все ж таки, особистий приклад. Однак натовп, щоб скоритися впливові, має бути підготований до цього заздалегідь певними обставинами, й головне – треба, щоби той, хто хоче повести його за собою, мав певну особливість, відому як привабливість, про яку ми поговоримо далі.

Коли мова йде про те, щоб примусити дух натовпу до сприйняття якихось ідей чи вірувань, наприклад, сучасних соціальних теорій, то застосовуються інші способи, переважно такі: твердження, повторення, зараза. Дія цих способів повільна, але результати, яких буде досягнуто, дуже довготривалі.

Просте твердження, не підкріплене жодними міркуваннями й жодними доказами, є одним з найкращих засобів для того, щоб змусити якусь ідею заволодіти духом натовпу. Чим стисліше твердження, тим більше воно позбавлене будь-якої доказовості, тим дужче воно впливає на натовп. Священні книги й кодекси всіх століть завжди діяли через просте твердження; державні мужі, покликані захищати якусь політичну справу, промисловці, що намагаються поширювати свої продукти через об'яви, добре знають, яку силу має твердження.

Твердження лише тоді чинить вплив, коли воно повторюється часто і, якщо це можливо, через одні й ті ж висловлювання. Здається, Наполеон сказав, що існує лише одна фігура риторики, що заслуговує на увагу – це повторення. Через повторення ідея закріплюється в свідомості так міцно, що врешті решт вона вже сприймається як доведена істина.

Вплив твердження на натовп стає зрозумілим, коли ми бачимо, яка могутня його дія на найосвіченіші уми. Ця дія пояснюється тим, що часто повторювана ідея врешті-решт закарбовується в найглибших сферах несвідомого, саме там, де народжуються рушії наших вчинків.

Трохи згодом ми забуваємо, хто був автором твердження, що повторилося стільки разів, і врешті решт починаємо вірити в нього, саме цим і пояснюється дивовижний вплив усіляких публікацій. Після того, як ми сто, тисячу разів прочитали, що кращий шоколад – це шоколад Х, нам починає здаватися, що ми чули це з різних боків, і ми врешті решт цілковито переконуємося в цьому. Прочитавши тисячі разів, що порошок V врятував таких і таких відомих персон від найважчої хвороби, у нас з'являється бажання скористатися цим засобом, як тільки ми захворіємо аналогічною хворобою. Читаючи постійно в одній і тій самій газеті, що А – абсолютний негідник, а В – найчесніша людина, ми врешті решт самі переконуємося в цьому, звичайно, якщо не читаємо разом із тим якусь зовсім іншу газету, у якій нам пропонують цілком протилежну думку. Лише твердження й повторення спроможні змагатися одне з одним, бо мають в цьому випадку однакову силу.

Після того як якийсь твердження повторювалося вже достатню кількість разів і повторення було одноголосним (як це можемо бачити, скажімо, на прикладі деяких фінансових установ, широко відомих і достатньо багатих, щоб купити собі підтримку суспільної думки), з'являється те, що має назву течії, й на сцену виходить могутній фактор – зараза. У натовпі ідеї, почуття, емоції, вірування – все отримує таку ж могутню силу зарази, якою володіють деякі мікроби. Це явище цілком природне, і його можна бачити навіть у тварин, коли вони знаходяться в гурті. Паніка, наприклад, чи якийсь безладний рух кількох баранів швидко поширюється на весь гурт. У натовпі всі емоції точнісінько так само стають заразними, чим і можна пояснити миттєве виникнення паніки. Розумові хвороби, наприклад, божевілля, також є заразними. Відомо, наскільки часто трапляються випадки божевілля поміж психіатрами, а останнім часом помітили навіть, що деякі форми, наприклад агорафобія, можуть переходити від людини до тварини.

Поява зарази не вимагає одночасної присутності кількох індивідів у одному й тому самому місці; вона може проявити свою дію й на відстані, під впливом певних подій, котрі скеровують напрям думок певним чином і надають йому специфічного забарвлення, властивого натовпові. Це помітно особливо у тих випадках, коли уми вже підготовані заздалегідь віддаленими факторами, про які я розповідав до цього. Чомусь революційний рух 1848 року, що почався в Парижі, зразу ж поширився на більшу частину Європи й похитнув кілька монархій. Наслідування, котрому надається така велика роль у соціальних явищах, по суті, є лише одним із проявів зарази. В іншому місці я вже достатньо говорив про вплив наслідування й тому обмежуся тут лише тим, що пригадаю те, що було сказано мною про цей предмет п'ятнадцять років тому й розвинуто згодом іншими авторами в новіших працях: «Людина так само, як і тварина, схильна до наслідування; воно є потребою для неї за умови, звичайно, що не становить труднощів. Саме ця потреба й обумовлює могутній вплив так званої моди. Хто посміє не скоритися перед її владою, байдуже, стосується це думок, ідей, літературних творів чи всього лиш одягу? Натовпом керують не через аргументи, а лише через образи. В кожному епоху є невелика кількість індивідів, що чинять вплив на натовп своїми діями, й несвідома маса наслідує їх. Але ці індивіди не повинні все ж таки надто віддалятися від ідей, що переважають у натовпі, інакше наслідувати буде складно, й тоді весь їхній вплив зійде нанівець. З цієї ж причини люди, котрі знаходяться набагато вище за свою епоху, не мають на неї взагалі жодного впливу. Вони

надто віддалені від неї. Ось чому європейці з усіма перевагами своєї цивілізації мають такий незначний вплив на східні народи; вони надто відрізняються від цих народів...

Подвійний вплив – минулого і взаємного наслідування – врешті решт спричиняє поміж людьми однієї й тієї ж країни і однієї й тієї ж епохи таку схожість, що навіть ті, хто менш за все мав піддаватися такому впливу – філософи, вчені й літератори, – мають таку сімейну схожість у своїх думках і стилі, що за цими ознаками можна зразу ж упізнати епоху, до котрої вони належать. Вистачить короткої розмови з якоюсь людиною, щоб отримати чітке уявлення про те, що вона читає, які в неї щоденні клопоти й у якому середовищі вона мешкає».

Зараза настільки могутня, що може вселити в індивідів не лише певні думки, але й певні почуття. Завдяки саме такій заразі в певну епоху зневажали певні твори, наприклад «Тангейзера», що за кілька років викликав захват у тих самих людей, котрі його висміювали.

Погляди й вірування поширюються у натовпі саме шляхом зарази, а не шляхом розмірковувань, і вірування натовпу в усі епохи виникали через такий самий механізм: твердження, повторення й зараза. Ренан цілком справедливо порівнює перших засновників християнства «з робітниками-соціалістами, які поширюють свої ідеї у корчмах». Вольтер, коли говорив про християнську релігію, сказав, «що протягом більш, ніж століття, її послідовниками була лише найбрудніша голота».

Завдяки прикладам, які я вже оприлюднив тут, можна виразно простежити, як зараза, що діє спершу лише на народні маси, поступово переходить до вищих прошарків суспільства; ми можемо переконатися в цьому через наші сучасні соціалістичні доктрини, котрими в наш час починають захоплюватися вже ті, хто приречений стати першими жертвами їхнього тріумфу.

Вплив зарази настільки сильний і могутній, що йому поступається будь-який особистий інтерес.

Ось чому будь-яка думка, що здобула популярність, врешті решт набуває такої потуги, що проривається до найвищих соціальних прошарків і стає там панівною, хоча б її безглуздість була цілком очевидною. Це явище є дуже цікавою реакцією нижніх соціальних прошарків на вищих, тим цікавішою, що всі вірування натовпу завжди походять з якоїсь вищої ідеї, що не мала жодного впливу в тому середовищі, де вона виникла. Зазвичай ватажки, на котрих вплинула ця ідея, переймають її, перекручують, створюють секту, котра зі свого боку перекручує її, а потім поширює в надрах мас, котрі перекручуватимуть її все далі й далі. Зробившись нарешті народною істиною, ця ідея певним чином повертається до свого початкового джерела й тоді вже впливає на вищі прошарки нації. Врешті решт ми бачимо, що все ж таки розум керує світом. Філософи, котрі породили якісь ідеї, давно вже померли й перетворилися на порох, але завдяки механізму, про який я розповів, їхня думка продовжує тріумфувати дотепер.

3. Привабливість

Ідеї, поширювані шляхом твердження, повторення й зарази, завдячують своєю могутністю головним чином таємничій силі, котрої вони набувають, – привабливості.

Ідеї або люди, що підкорювали для себе світ, панували над ним переважно завдяки цій непереборній силі, що має назву привабливості. Ми всі розуміємо значення цього слова, але воно застосовується часто в таких різних сенсах, що пояснити його буде нелегко. Привабливість може полягати у протилежних почуттях, наприклад, у захваті й страхові. До підґрунтя привабливості справді часто закладені саме ці почуття, але інколи вона існує й без них. Найбільшу привабливість, наприклад, мають померлі, отже, істоти, котрих ми не боїмося: Олександр, Цезар, Магомет, Будда. З іншого боку, є такі предмети й фікції, котрі зовсім не викликають у нас захвату, наприклад жадливі божества підземних храмів Індії, які, проте, мають величезну привабливість.

Насправді привабливість – це спосіб панування якоїсь ідеї чи якоїсь справи над розумом індивіда. Це панування паралізує всі критичні здатності індивіда й виповнює його душу здивуванням і пошаною. Викликане почуття неможливо пояснити, як і всі почуття, але, ймовірно, воно має той самий гатунок, що й чарівність, котра може заволодіти замагнетизованим суб'єктом. Привабливість є наймогутнішою причиною всілякого панування; боги, королі й жінки не могли б ніколи володарювати без неї.

Різновиди привабливості можна, однак, розділити на дві головні категорії: привабливість набута і привабливість особиста. Набута привабливість – та, що дістається завдяки імені, багатству, репутації; вона може цілком не залежати від особистої привабливості. Особиста ж привабливість є більш індивідуальною й може існувати водночас із репутацією, славою й багатством, але може обійтися й без них.

Набута чи штучна привабливість поширена набагато більше. Вистачає лише того факту, що якийсь індивід посідає певне соціальне місце, володіє певним багатством і титулами, щоб надати йому привабливості, якою б нікчемною не була його особистість. Військовий у своєму мундирі, суддя в своїй мантиї завжди будуть привабливими. Паскаль цілком справедливо вказував на необхідність вдягнути суддів у мантиї й перуки. Без цього вони б позбулися свого авторитету на три чверті. Найагресивніший соціаліст завжди буває трохи зніяковілим від вигляду принца чи маркіза; варто присвоїти собі такий титул, і найметкіший комерсант легко дасть себе обдурити.

Цей вплив титулів, орденів і мундирів на натовп зустрічається у всіх країнах, навіть там, де більш за все поширене відчуття особистої свободи. Я оприлюдню з цієї нагоди уривок з нової книги одного мандрівника котрий розповідає про ту привабливість, котру мають деякі особи в Англії: «Багато разів мені доводилося бачити особливий стан сп'яніння, котрий охоплює навіть найрозсудливіших англійців від вигляду й спілкування з будь-яким пером Англії.

Вони вже заздалегідь люблять його, аби лише його багатство відповідало його статусу, і за умови, що так і є, вони все залюбки терплять від нього. Вони шаріються від задоволення, коли він підходить до них чи заговорює з ними; стримана радість змушує незвично блищати їхні очі. У них «лорд живе у крові», якщо мені дозволять так висловитися, як ми говоримо, наприклад, про іспанця, що в нього танці в крові, про німця – що в нього музика в крові, і про француза – що в нього в крові революція. Їхня пристрасть до коней і Шекспіра менш сильна, й вони отримують від неї менше насолоди. Книга перів має величезний попит, і її можна знайти в найвіддаленіших місцях і у кожного, так само, як Біблію».

Я кажу тут лише про привабливість, що її мають люди; але поруч із нею можна поставити й привабливість думок, літературних і художніх творів тощо. В крайньому випадку частіше за все привабливість є результатом посиленого повторення. Історія, особливо історія літератури й мистецтва, є не чим іншим, як повторенням одних і тих самих суджень, котрі ніхто не сміє заперечити, і врешті решт усі повторюють їх так, як вивчили в школі. Є імена і речі, до котрих ніхто не сміє доторкнутися. Сучасному читачеві, наприклад, читання Гомера завдає, звичайно, величезної й непереборної нудьги, але хто ж посміє зізнатися в цьому? Парфенон у його сучасному вигляді є жалюгідними руїнами, що не мають жодного інтересу, але ці руїни привабливі саме через те, що вони уявляються нам не такими, як вони є, а у супроводі всієї світи історичних спогадів. Головна особливість привабливості саме й полягає у тому, що вона не дозволяє бачити предмети у їх справжньому вигляді й паралізує будь-які судження.

Натовп завжди, а індивіди вельми часто потребують готових міркувань стосовно всіх предметів. Успіх цих міркувань зовсім не залежить від тієї частинки істини чи облуди, що міститься в них, а винятково лише від ступеня їхньої привабливості.

Тепер я говоритиму про особисту привабливість. Цей тип привабливості цілковито відрізняється від штучної чи набутої привабливості й не залежить ні від титулу, ні від влади; вона є здобутком лише небагатьох осіб і винагороджує їх якоюсь магнетичною чарівністю, що

діє на оточуючих, незважаючи навіть на існування між ними рівності в соціальному положенні й на те, що вони не володіють жодними звичайними засобами для утвердження свого панування. Вони вселяють свої ідеї й почуття у тих, хто їх оточує, й ті скоряються перед ними, як скоряються, наприклад, хижі звірі перед своїм приборкувачем, хоча вони легко могли б його розшматувати.

Великі ватажки натовпу – Будда, Магомет, Жанна д'Арк, Наполеон – мали вищий ступінь саме такої форми привабливості й завдяки їй підкорили собі натовп. Боги, герої й догмати вселяються, але не оскаржуються; вони зникають, щойно їх починають обговорювати.

Відомі люди, про привабливість котрих я щойно розповідав, без цієї привабливості не могли б стати знаменитими. Звісно, Наполеон, коли знаходився в zenіті своєї слави, мав величезну привабливість завдяки своїй могутності, та все ж ця привабливість існувала в нього ще у той час, коли він не мав жодної влади й був геть невідомим. Завдяки протекції його призначили командувати армією в Італії й він потрапив до гурту дуже суворох, старих воїнів-генералів, готових влаштувати доволі-таки жорсткий прийом молодому співгромадянину, котрого посадили їм на шию.

Та з першої ж хвилини, з першої зустрічі, без усіляких фраз, погроз чи жестів, майбутній великий діяч підкорив їх собі. Тен запозичив з мемуарів сучасників таку цікаву розповідь про цю зустріч: «Дивізійні генерали, у тому числі й Ожеро, старий вояка, брутальний, але героїчний, який дуже пишався своїм високим зростом і своєю хоробрістю, прибули до головної квартири вельми упередженими супроти вискочки, котрий прибув з Парижа. Ожеро обурювався задалегідь, бо вже мав власну думку про нього з розповідей, і готувався не виконувати накази цього «фаворита Барраса», «генерала Вандем'єра», «вуличного генерала», на котрого всі дивилися, як на ведмедя через те, що він завжди тримався осторонь і був замислений, притому цей низькорослий генерал мав репутацію математика й мрійника. Їх завели. Бонапарт змушував чекати на себе. Нарешті він вийшов, оперезаний шпагою, і, вдягнувши капелюха, пояснив генералам свої наміри, віддав накази й відпустив їх. Ожеро зберігав мовчанку, і лише коли вони вже вийшли надвір, він схаменувся й почав сипати своїми звичайними прокльонами, погоджуючись із Массена, що цей маленький генерал вселив у нього страх і він зовсім не може зрозуміти, чому з першого погляду він відчув себе знищеним його зверхністю».

Привабливість Наполеона ще зросла завдяки його славі, коли він став відомою людиною. Тоді вже його привабливість зробилася рівнозначною привабливості якогось божества. Генерал Вандамм, революційний вояка, ще брутальніший і енергійніший за Ожеро, казав про нього маршалу д'Орнано у 1815 році, коли вони разом піднімалися сходами в палаці Тюїльрі: «Мій любий, ця людина справляє на мене таке враження, яке я не можу навіть усвідомити, та ще й такою мірою, що я, хто не боїться ні Бога, ні чорта, наближаючись до нього, тремчу мов дитина; й він міг би примусити мене пролізти крізь вушко голки, щоб потім кинути мене у вогонь».

Наполеон мав таку саму привабливість для всіх тих, хто підходив до нього.

Цілком усвідомлюючи свою привабливість, Наполеон розумів, що він лише збільшить її, якщо поводитиметься гірше, ніж з конюхами, з тими поважними персонами, які були в його оточенні й поміж якими були відомі члени Конвенту, котрі колись вселяли страх у Європу. Розповіді з того часу містять у собі багато важливих фактів стосовно цього. Якось раз на державній раді Наполеон дуже грубо вчинив з Беньо, повівшись із ним як з неуком і лакеєм. Досягнувши бажаного, Наполеон підійшов до нього й промовив: «Ну, що, великий дурню, чи знайшли ви, нарешті, свою голову?» Беньо, на зріст як тамбурмажор, зігнувся дуже низько, а маленька людина, піднявши руку, взяла його за вухо, «що було знаком найвищої милості, – пише Беньо, – звичайним жестом милосердного пана». Такі приклади дають виразне розуміння того ступеню нищості й вульгарності, спричиненого привабливістю в душах деяких людей, пояснюють, через що великий деспот відчував таку величезну зневагу до людей, що знаходилися навколо нього, на котрих він справді дивився лише як на гарматне м'ясо.

Даву, коли казав про свою відданість і відданість Маре Бонапарту, додавав: «Якби імператор сказав нам обом: «Інтереси моєї політики вимагають щоб я зруйнував Париж, та ще й так, щоб ніхто не зміг звідси вийти чи втекти», – то Маре, поза сумнівом, зберіг би цю таємницю, я впевнений у цьому, але разом із тим не втримався б і вивів із Парижа свою родину й через це прирік би таємницю на небезпеку. Ну а я через страх, щоб ніхто не дізнався про цю таємницю, залишив би в Парижі свою дружину й дітей».

Варто мати на увазі саме цю неймовірну здатність Наполеона бути привабливим, щоб пояснити собі його дивовижне повернення з острова Ельби й цю перемогу над Францією самотньої людини, проти якої виступили всі організовані сили великої держави, котра, як здавалося, вже втомилася від його тиранії. Та варто було йому лише поглянути на генералів, які приїхали для того, щоб полонити його і запряглися заволодіти ним, як всі вони негайно скорилися перед його привабливістю.

«Наполеон, – пише англійський генерал Уолслей, – прибуває до Франції майже один, як утікач з маленького острова Ельба, і за кілька тижнів йому вдається без усілякого кровопролиття повалити всю організацію влади у Франції, на чолі якої стояв її законний король. Чи є випадки, де особиста зверхність людини проявила б себе у більш вражаючий спосіб? У продовженні всієї цієї його останньої кампанії можна було виразно бачити, яку він мав владу над союзниками, змусивши їх визнати його ініціативу, і як мало було потрібно для того, щоб він розчавив їх остаточно».

Його привабливість пережила його й зростала надалі.

Завдяки саме цій привабливості став імператором і його невідомий до того племінник. Спостерігаючи за тим, як відроджується ця легенда, ми можемо переконатися, наскільки могутня його велика тінь. Поводьтеся з людьми погано стільки, скільки вам заманеться, вбивайте їх мільйонами, викликайте нашестя за нашестям, і все вам пробачать, якщо ви маєте достатній ступінь привабливості й талант для підтримки цієї привабливості.

Я запропонував тут цілковито винятковий приклад привабливості, але необхідно було вказати саме на такий випадок, щоб походження великих релігій, великих доктрин і великих імперій стало нам зрозуміле. Генеза всього цього незрозуміла, якщо не брати до уваги могутньої сили привабливості.

Але привабливість ґрунтується не виключно на особистій зверхності, на військовій славі чи релігійному страхові.

Вона може мати набагато скромніше походження і все ж таки бути вельми значною. Наше століття подає нам багато таких прикладів. Одним з найдивовижніших є історія відомого чоловіка (Лессепа), який змінив вигляд земної кулі й комерційні стосунки народів через те, що розділив два континенти. Він досяг успіху в цій справі не лише завдяки могутній волі, але й завдяки привабливості, котра впливала на всіх оточуючих. Щоб здолати майже всезагальну недовіру, йому треба було лише з'явитися на люди. Він говорив кілька хвилин і, завдяки його привабливості, супротивники швидко перетворювалися на його прихильників. Англійці особливо повставали проти його проекту, та варто лише було йому з'явитися в Англії, як всі вже були на його боці. Коли згодом він проїжджав повз Саутгемптон, дзвони дзвонили на його честь, а тепер Англія збирається звести йому пам'ятник. «Він здолав усі перешкоди – людей, болота, скелі й піски» і вже не вірив більше в труднощі, й задумав було збудувати Суез у Панамі. Він почав з тими ж засобами, але прийшла старість; крім того, віра, що пересуває гори, рухає ними лише тоді, коли вони не надто високі. Але гори, однак, втрималися, й катастрофа, що виникла через це, знищила блискучий ореол слави, що сяяв навколо цього героя.

Його життя краще за все розповідає, як виникає привабливість і як вона може зникнути. Зрівнявшись величчю з найзнаменитішими героями історії, він був долучений простими суддями своєї держави до рядів найстрашніших злочинців. Коли він помер, натовп поставився

до цього цілком байдуже, й лише іноземні володарі вирішили за необхідне вшанувати пам'ять одного з найвідоміших діячів людства в історії.

Одна іноземна газета, а саме Neue Freie Presse, оприлюднила з приводу долі Лессепса психологічно вірні зауваження, котрі я й викладу тут: «Після засудження Фердинанда Лессепса нам нема чого дивуватися сумному завершенню життя Христофора Колумба. Якщо вважати Фердинанда Лессепса шахраєм, то будь-яку благородну ілюзію треба визнавати злочином. Давній світ увічнив би пам'ять Лессепса ореолом слави й звів би його на Олімп через те, що він змінив земну поверхню й вчинив справу, котра вдосконалила її. Своїм вироком Фердинанду Лессепсу голова суду створив собі безсмертя, оскільки народи завжди запитуватимуть ім'я людини, яка не злякалася принизити своє століття, одягнувши халат каторжанина на старого, чиє життя було славою його сучасників... Нехай нам не кажуть більше про неблаганність правосуддя там, де панує бюрократична ненависть до всіляких великих, сміливих справ. Нації потребують таких сміливих людей, які вірять у себе і долають всі перешкоди без уваги до своєї власної особи. Геній не може бути обережним; керуючись обережністю, він ніколи б не зміг розширити обрії людської діяльності.

...Фердинанд Лессепс пережив і сп'яніння від успіху, й гіркоту розчарування – це Суез і Панама. Дух обурюється проти цієї моралі успіху. Коли він наважився з'єднати два моря, володарі й нації прославили його, але після того, як він зазнав поразки, не впоравшись зі скелями Кордільєрів, він перетворився на звичайного шахрая... Тут проявила себе боротьба класів суспільства, незадоволення бюрократів і чиновників, котрі мстилися через кримінальний кодекс тим, хто хотів би піднятися над іншими... Сучасні законотворці губляться перед такими великими ідеями людського генія; публіка ж розуміється на них ще менше, і якомусь генеральному адвокату, звісно, не важко довести, що Стенлі – вбивця, а Лессепс – шахрай».

Всі ці різноманітні приклади, наведені нами, стосуються лише крайніх форм привабливості. Щоб висвітлити у всіх деталях її психологію, нам потрібно було б встановити ці форми наприкінці ряду, що йде від засновників релігій і держав до якогось суб'єкта, котрий намагається засліпити свого сусіда полиском нового вбрання чи орденами.

Між обома кінцями такого ряду можна розташувати всі форми привабливості в різних елементах цивілізації: науках, мистецтвах, літературі тощо, тоді буде зрозуміло, що привабливість є основним елементом будь-якого переконання. Свідомо чи ні, але істота, ідея чи річ, що є привабливою, зразу ж, через заразність, провокують наслідування й вселяють у ціле покоління певний спосіб почувань і вираження своїх думок. Наслідування переважно буває несвідомим, саме це й обумовлює його досконалість. Сучасні художники, які відтворюють у своїх працях невиразні барви й застигли пози деяких примітивних живописців, навіть не здогадуються, звісно, звідкіля в них з'явилося таке натхнення. Вони самі вірять у свою щирість, а поміж тим, якби один відомий художник не воскресив би цю форму мистецтва, то ми й надалі бачили б у ній лише наївні сторони й нижчий щабель мистецтва.

Ті самі художники, які за прикладом іншого відомого майстра переповнюють свої картини фіолетовими тіннями, зовсім не помічають у природі переважання фіолетової барви більше, ніж це помічалось років п'ятдесят тому, але на них такою мірою вплинули особисті й специфічні враження одного художника, що вони скорилися перед цим впливом, тим більше, що, незважаючи на такі дивацтва, художник спромігся здобути велику привабливість. У всіх елементах цивілізації можна легко знайти велику кількість таких прикладів.

З усього сказаного вище ми бачимо, що в генезі привабливості беруть участь багато факторів, і одним з найважливіших був завжди успіх. Будь-яка людина, що має успіх, будь-яка ідея, що захоплює уми, вже лише на підставі цього стають недоступними для будь-яких обговорень. Доказом того, що успіх є однією з умов привабливості, є одночасне зникнення привабливості разом зі зникненням успіху. Герой, якого натовп возвеличував лише напередодні, може бути наступного дня висміяним нею, якщо він зазнає невдачі. Реакція буде тим сильні-

шою, чим більшою була привабливість. Натовп дивиться тоді на героя-невдачу як на рівного собі й мстить за те, що схилився колись перед його зверхністю, котрої тепер не визнає. Коли Робесп'єр відправляв на страту своїх колег і численних сучасників, він був надзвичайно привабливим. Та варто було лише через переміщення кількох голосів позбавити його влади, й він негайно втратив свою привабливість, і натовп супроводжував його на гільйотину градом таких самих прокльонів, якими він засипав його попередніх жертв. Віруючі завжди з винятковою люттю розбивають богів, перед котрими схилилися колись.

Внаслідок невдачі привабливість зникає раптово. Вона може занепасти й внаслідок засудження, але це відбувається повільніше. Однак саме такий спосіб руйнування привабливості набагато дієвіший. Привабливість, котру засуджують, вже припиняє бути привабливістю. Боги й люди, котрі подужали зберегти свою привабливість надовго, не допускали засуджень. Щоб викликати захоплення натовпу, треба завжди тримати його на певній відстані.

Розділ IV

Межі мінливості поглядів і вірувань натовпу

1. Постійні вірування. – Незмінність деяких загальних вірувань. – Вони є орієнтирами для цивілізацій. – Проблемність їх викорінення. – Якою мірою нетерпимість є добродійністю. – Безглуздість якого-небудь вірування в філософському розумінні не може зашкодити його поширенню.

2. Мінливі погляди натовпу. – Надзвичайна мінливість поглядів, котрі не походять від загальних вірувань. – Удавані зміни ідей і вірувань. Справжні межі цих змін. – Зникнення загальних вірувань і надзвичайне поширення думок обумовлюють незвичайну рухливість думок в наш час. – Натовп проявляє схильність до індивідуалізму. – Уряди неспроможні керувати поглядами натовпу. – Нинішня роздробленість поглядів перешкоджає їхній тиранії.

1. Постійні вірування

Між анатомічними й психологічними ознаками живих істот бачимо тісний паралелізм. В анатомічних ознаках ми зустрічаємося з деякими елементами, котрі залишаються незмінними або змінюються так повільно, що потрібні цілі геологічні епохи, щоб відбулися ці зміни. Та поруч із постійними, незмінними ознаками є інші, дуже рухомі, що зазнають змін під впливом середовища чи за допомогою мистецтва; скотарі й садівники, наприклад, можуть за бажанням змінювати ці ознаки, притому іноді такою мірою, що вони цілком приховують основні риси від погляду не надто уважного спостерігача. З моральними рисами відбувається те саме. Поруч із незмінними психологічними елементами якоїсь раси зустрічаються елементи рухомі й мінливі.

Ось чому, коли ми вивчаємо вірування й погляди якогось народу, ми зустрічаємося в глибині з дуже надійною основою, на котру нашаровуються погляди, такі ж рухливі, як і пісок, що вкриває якусь скелю.

Погляди й вірування натовпу утворюють, отже, два розряди, що виразно відрізняються один від одного. До першого ми зараховуємо всі великі постійні вірування, що тримаються протягом багатьох століть і на котрих тримається вся цивілізація; такі, наприклад, як ідеї християнства, феодалізму, реформації, а у наш час – принцип націоналізму, демократичні й соціальні ідеї; до другого належать тимчасові й мінливі погляди, що беруть свій початок із загальних уявлень, котрі народжуються й зникають у кожен епоху, – це, наприклад, теорії, що керують мистецтвом і літературою в певні часи, ті, що посприяли виникненню романтизму, натуралізму, містицизму і т. ін. Ці теорії переважно так само поверхові, як і мода, і зазнають таких самих змін, як і вона, нагадуючи маленькі хвилячки, що безперестанку то з'являються, то зникають на поверхні якого-небудь глибокого озера.

Кількість великих загальних вірувань дуже незначна. Народження цих вірувань і їхнє зникнення є для кожної історичної раси кульмінаційними пунктами в її історії й утворюють справжній кістяк будь-якої цивілізації.

Неважко вселити в натовп якісь скороминуші погляди, але дуже важко утвердити в його свідомості сталі вірування й так само важко знищити його, коли воно вже утвердилося. Зміна таких усталених вірувань може бути досягнута лише за допомогою дуже бурхливих революцій, та й ті спроможні зробити це лише за умови, що вірування майже зовсім втратило свою владу над душами. Революція ж остаточно знесе те, що й так вже зовсім розхитане, але тримається лише за звичкою; ось чому початок революції завжди знаменує закінчення якогось вірування.

Неважко розпізнати той день, коли яке-небудь велике вірування буде позначене рукою смерті. Так стається тоді, коли його починають обговорювати, оскільки будь-яке загальне вірування є лише фікцією, котра може існувати лише за умови, що її не будуть досліджувати.

Але якщо навіть якесь вірування й похитнулося, все-таки інституції, засновані на ньому, можуть довго зберігати свою силу й лише помалу втрачають її. Коли ж воно впаде остаточно, то все, що воно підтримувало, валиться услід за ним. Народ може змінити свої вірування лише за умови цілковитої зміни всіх елементів своєї цивілізації, і ці зміни будуть тривати доти, поки не усталиться якесь нове загальне вірування; поки цього не станеться, народ мимоволі буде знаходитися в стані анархії. Загальні вірування необхідні для підтримки цивілізацій, бо вони дають певний напрям ідеям і лише вони самі можуть вселити віру й створити обов'язок.

Народи завжди усвідомлювали користь від набуття загальних вірувань, розуміючи інстинктивно, що зникнення цих вірувань знаменує для них час занепаду. Фанатичний культ Риму був для римлян саме таким віруванням, яке зробило їх володарями світу, і коли це вірування зникло, Рим спіткав занепад. Варвари ж, знищивши римську цивілізацію, лише тоді досягли деякої згуртованості й змогли вийти з анархії, в якій перебували дотепер, коли засвоїли собі деякі загальні вірування.

Отже, народи небезпідставно захищали свої вірування з лютою нетерпимістю. Така нетерпимість заслуговує на осуд з філософського погляду, але в житті народів є однією з найнеобхідніших складових. Для заснування або ж підтримання загальних вірувань розпалювалася в Середні віки така кількість вогнищ і так багато загинуло винахідників або новаторів. Для захисту цих вірувань світ стільки разів зазнавав потрясінь, стільки мільйонів людей лягло кістками на полях битв і, ймовірно, стільки ж їх загине в майбутньому!

Дуже важко впровадити загальне вірування, але за умови, що воно нарешті впроваджене, сила його тривалий час буде непереборною, і яким б не було помилковим його філософське підґрунтя, все-таки навіть найосвіченіші уми скоряються перед ним. Хіба європейські народи не вважали протягом мало чи не п'ятнадцяти століть незаперечною істиною такі релігійні легенди, котрі за найближчого розгляду виявляються такими ж варварськими, як і легенди Молоха? Страшенна безглуздість таких легенд не була помічена протягом багатьох століть, і навіть такі могутні генії, як Галілей, Ньютон і Лейбніц жодної хвилини не припускали можливість їх заперечення.

Ніщо не може краще за цей факт довести гіпнотичний вплив загальних вірувань, але разом із тим ніщо так виразно не вказує на принизливі обмеження, встановлені для людського розуму!

Як тільки якийсь новий догмат утвердиться в свідомості наговпу, він негайно стає натхненником всіх його інституцій, його мистецтва і його поведінки. Влада його над душами абсолютна. Люди довго лише й мріють про його реалізацію, законотворці дбають про його застосування в житті, філософи ж, артисти й літератори роз'яснюють його й відтворюють в різних формах. Із загального вірування можуть, звісно, виникнути тимчасові побічні ідеї, але вони завжди матимуть на собі відбиток того вірування, з котрого походять; єгипетська цивілізація, середньовічна європейська цивілізація, мусульманська цивілізація арабів – всі вони походять з тієї невеликої кількості релігійних вірувань, котрі наклали свій відбиток на найменші елементи цих цивілізацій, внаслідок чого можна з першого ж погляду розпізнати ці основні вірування. Отже, завдяки загальним віруванням люди кожної епохи знаходяться в оточенні павутини традицій, поглядів і звичок, від іга яких вони неспроможні позбутися й котрі обумовлюють їхню взаємну схожість. Ці вірування керують людьми так само, як і звичаї, що походять від них і керують усіма найменшими актами нашого існування настільки, що навіть найнезалежніший розум не може цілковито позбутися їхньої влади. Справжньою тиранією може бути лише така, що несвідомо впливає на душі, оскільки з нею не можна змагатися. Тіберій, Чингісхан, Наполеон, поза сумнівом, були небезпечними тиранами, але Мойсей, Будда, Магомет і Лютер з

глибини своїх могил ще дужче володарювали над душами. Змова може скинути тирана, але що вона може вчинити проти якогось міцно усталеного вірування? В лютій боротьбі з католицизмом, незважаючи навіть на уявне співчуття народних мас і на всі способи винищення, такі ж немилосердні, як і в часи інквізицій, переможеною виявилася все ж революція. Єдиними справжніми тиранами, котрих знало все людство, завжди були тіні померлих або ж ілюзії, створені самим людством.

Безглуздість деяких загальних вірувань з філософського погляду ніколи не перешкождала їхньому тріумфу. Більше того: тріумф цей можливий лише за умови, якщо вірування містять якусь таємничу дурницю; отже очевидна безглуздість деяких сучасних вірувань ніяк не може зашкодити їм заволодіти свідомістю натовпу.

2. Мінливі погляди натовпу

Над міцно усталеними віруваннями, про котрі щойно йшла мова, лежить поверховий прошарок поглядів, ідей і думок, які постійно народжуються й зникають.

Деякі з них живуть усього лиш один день, та навіть більш чи менш важливі з них не протримаються довше за життя одного покоління. Ми вже казали, що зміни, яких зазнають погляди, іноді мають більш поверхову, ніж ґрунтовну сутність і завжди мають на собі відбиток сутності раси. Коли ми розглядали, наприклад, політичні інституції держави, в котрій живемо, ми вказували, що найпротилежніші на вигляд партії – монархісти, радикали, імперіалісти, соціалісти і т. д. – по суті, мають один і той самий ідеал, що залежить винятково від розумового складу нашої раси, оскільки в іншій расі під цією назвою розуміють цілковито протилежний ідеал. Жодні назви, котрими наділяють погляди, ні оманливе застосування їх у житті не можуть змінити сутності речей. Буржуа революції, просякнуті латинською літературою, вступили свої погляди в римську республіку, запозичили її закони, її в'язанки лозин, в котрих захирані сокири, й тоги, намагаючись перейняти її інституції й наслідувати їх у всьому. Але вони не стали через це римлянами, хоча й перебували під впливом могутнього історичного впливу. Роль філософа, отже, полягає у тому, щоб відшукати те, що залишилося від старих вірувань під зміненою зовнішністю, й зрозуміти, що у цьому рухливому потоці поглядів існує завдяки загальним віруванням і духові раси.

Якщо не володіти таким філософським критерієм, то можна було б думати, що натовп змінює свої релігійні й політичні переконання надто часто й коли йому заманеться. Насправді, вся історія, політична, релігійна, художня й літературна вказує на це. Візьмімо, наприклад, дуже короткий період нашої історії, від 1790-го до 1820-го року – тридцятилітній проміжок часу, котрий охоплює лише одне покоління. Ми бачимо, що натовп був спершу монархічним, потім надзвичайно революційним, потім він став імперіалістичним і, нарешті, знову повернувся до монархізму. В релігії у той же час натовп переходить з католицизму до атеїзму, потім до деїзму і, нарешті, повертається до гіпертрофованих форм католицизму. Але так чинить не лише натовп, а й ті, хто керує ним; ми бачимо з подивом, як ті ж самі члени Конвенту, закляті вороги королів, котрі не визнають ні богів, ні монархів, стають найсмирненнішими слугами Наполеона і з благочестивим виглядом несуть воскові свічки в процесіях за Людовіка XVIII.

А скільки сталося змін у поглядах натовпу за останніх сімдесят років! «Підступний Альбїон» стає на початку цього століття союзником Франції за спадкоємця Наполеона, й Росія, що двічі зазнавала нашого нашестя й так раділа через нашу останню поразку, раптом стала визнаватися нами за кращого нашого друга.

В літературі, мистецтві й філософії такі зміни відбуваються ще швидше. Романтизм, натуралізм, містицизм і т. д. народжуються й гинуть один за одним, і артист і письменник, котрі ще вчора звеличувалися нами, сьогодні викликають одну лише глибоку зневагу.

Якщо ми будемо аналізувати всі ці зміни, що видаються нам такими глибокими, то побачимо, що все, що суперечить загальним віруванням і почуттям раси, має лише ефемерне існування й течія річки, що тимчасово відхилилася, повертається завжди знову до свого попереднього напрямку. Погляди, що не пов'язані з жодним загальним віруванням чи відчуттям раси і, внаслідок цього, не мають міцності, підвладні всіляким випадковостям, іншими словами, залежать від найменших примх середовища.

Ці погляди, що виникли під впливом навіювання й зарази, завжди мають тимчасову сутність: вони народжуються й зникають, іноді з такою ж швидкістю, як піщані дюни, котрі наносить вітер на березі моря.

У наш час кількість рухомих поглядів натовпу стала більшою, ніж будь-коли, і це обумовлено такими трьома причинами. Перша причина – це поступове послаблення колишніх вірувань, котрі все більше й більше втрачають свою владу й не можуть вже впливати на швидкоплинні погляди натовпу й вказувати їм певний напрям. Зникнення загальних вірувань звільняє місце для великої кількості конкретних поглядів, що не мають ні минулого, ні майбутнього.

Друга – це могутність натовпу, котра все зростає й зустрічає все менший і менший опір і внаслідок цього неймовірна рухливість ідей, що існує в натовпі, може проявлятися цілком вільно й не зустрічати ніде перепони.

Третя – друк, що поширює найсуперечливіші погляди й навіювання одного типу швидко змінюються на навіювання іншого типу. Таким чином, жодний погляд не може утвердитися й приречений на загибель перш, ніж встигне поширитися настільки, щоб стати загальним.

Всі ці причини викликали цілковито нове явище в історії світу, й причому вищою мірою притаманне сучасності – це неспроможність урядів керувати поглядами натовпу.

Колись, ще не так давно, вчинки урядів, вплив кількох письменників і вельми невеликої кількості друкованих органів були справжніми регуляторами поглядів натовпу.

В наш час письменники втратили будь-який вплив, журнали ж є лише відображенням поглядів натовпу. Що стосується державних мужів, то замість того, щоб спрямовувати погляди натовпу, вони намагаються прямувати за ним. Вони бояться цих поглядів, і цей страх, що інколи перетворюється на жах, позбавляє їх послідовності у вчинках.

Таким чином, погляди натовпу спрямовані все більше й більше на те, щоб стати вищим регулятором політики. У наш час вони вже такою мірою використовують владу, що можуть нав'язати державі певні союзи, як це можна було бачити нещодавно в справі союзу з Росією, спричиненого винятково народним рухом. Характерним симптомом нашого часу є також згода пап, королів та імператорів давати інтерв'ю, викладати свої думки стосовно певного предмету й віддавати їх на розсуд натовпу. Колись казали, що політика не повинна бути справою почуттів, але чи можна сказати це зараз, коли політика все більше й більше залежить від вибриків мінливого натовпу, котрий не визнає розуму й скоряється лише перед почуттями?

Що ж стосується друку, котрий колись керував поглядами, то й він, як уряди, був змушений відступити перед могутністю натовпу. Звичайно, друк і зараз має потужну силу, та лише через те, що він відображає погляди натовпу і його постійні зміни. Ставши простим довідковим агентством, друк відмовився від донесення до натовпу будь-яких ідей чи доктрин. Він спостерігає за всіма змінами суспільної думки, причому умови конкуренції примушують його стежити за цим дуже старанно через острах втратити своїх читачів. Старі органи друку, серйозні й впливові, наприклад *Constitutionnel*, *Debats*, *Siecle*, до котрих попереднє покоління дослухалося з таким самим піететом, що й до ораторів, зникли або перетворилися на довідкові листки, що подають сміховинний літопис, світські плітки й фінансові реклами. Де ж можна відшукати в нас тепер газету, багату настільки, щоб її редактори могли собі дозволити висловлювати власну думку? Та й який вплив можуть мати ці видання на думку читачів, котрі бажають лише, щоб їм давали відомості й забавляли їх, котрі постійно остерігаються, що за будь-якою рекомендацією газети ховається спекуляція? Критики не наважуються навіть рекомендувати якусь книгу

чи театральну п'єсу через те, що цим можуть лише нашкодити їм, і аж ніяк не допомогти. Журнали такою мірою усвідомлюють марність критики або якоїсь особистої думки, що мало-помалу знищили всі відділи літературної критики й обмежуються лише тим, що друкують саму лише назву книги, додають два-три рядки реклами й більш нічого. За двадцять років, імовірно, така сама доля чекає й на театральну критику.

Дослухатися до думки натовпу є зараз головним клопотом друку й урядів. Яке враження справила та чи інша подія, законодавчий проект, промова – ось, що їм постійно треба знати! Та це зовсім не так легко, оскільки ніщо не може бути мінливішим за думки натовпу, й нерідко можна бачити, як натовп проклинає те, що вихваляв напередодні.

Така цілковита відсутність керівництва поглядами натовпу, так само, як і руйнування загальних вірувань, принесло в кінцевому підсумку цілковитий розпад будь-яких переконань і зростаючу байдужість натовпу до всього того, що не стосується його безпосередніх зацікавлень. Питання, що стосуються таких доктрин, як соціалізм, знаходять переконаних захисників лише в цілковито безграмотних прошарках, котрими є робітники на заводах і в копальнях. Дрібні буржуа й робітники, які отримали деяку освіту, або заразилися скептицизмом, або ж зробилися неймовірно перебірливими у своїх поглядах.

Еволюція, що відбулася протягом двадцяти п'яти років у цьому напрямку, справді вражає. В попередню й навіть не надто віддалену епоху погляди все ж вказували на деяку орієнтованість у певному напрямку, вони брали свій початок з якогось основного загального вірування. Монархіст фатальним чином повинен був мати певні, чітко окреслені переконання як в історії, так і в науці, а республіканець повинен був мати цілковито протилежні ідеї. Монархіст повинен був з жахом відгукуватися про революцію, а республіканець – з повагою. Одні імена вимовлялися шанобливо, інші не можна було вимовляти інакше як з прокльонами. Навіть у Сорбонні панувало подібне ж наївне ставлення до історії.

В наш час думки втрачають свою привабливість внаслідок їхнього обговорення й аналізу, їхня рішучість швидко спадає. Лише деякі з цих поглядів зберегли ще силу, щоб вести нас за собою, і сучасна людина все більше й більше стає байдужою.

Не будемо, однак, надто перейматися таким всезагальним зникненням усталеності поглядів. Не можна, звичайно, заперечувати, що в житті народу це є симптомом занепаду.

Поза всілякими сумнівами, провидці, апостоли, ватажки, одним словом, переконані люди мають зовсім іншу силу, ніж нігілісти, критики й байдужі. Та не слід забувати: за наявної могутності натовпу всіляка думка, що є достатньо привабливою для того, щоб охопити його, має зразу ж отримати таку тиранічну владу, що ера вільних міркувань припинилася б надовго. Натовп є володарем, іноді миролюбним, як були миролюбними Геліогобал і Тіберій, та вже ж страшним в найпримхливіші свої моменти.

За умови, що якась цивілізація опиняється під владою натовпу, то вона стає залежною від багатьох випадковостей і не може вже довго триматися. Якщо щось і спроможне відтермінувати час остаточного руйнування, то це саме така всезростаюча байдужість натовпу до будь-якого загального вірування.

Відділ третій

Класифікація й опис різних категорій натовпу

Розділ I

Класифікація натовпу

Загальний поділ натовпу. – Його класифікація.

1. Розмаїтий натовп. – Як він утворюється. – Вплив раси. – Свідомість натовпу проявляється тим слабше, чим сильніша свідомість раси. – Свідомість раси відбиває стан цивілізації, свідомість натовпу – стан варварства.

2. Однорідний натовп. – Поділ однорідного натовпу. – Секти, касти й класи.

Ми вже вивчили загальні риси, властиві одухотвореному натовпові; тепер нам треба розглянути конкретні особливості, що долучаються до цих загальних рис у зібраннях різних категорій тоді, коли під впливом відповідних збудників ці зібрання утворюють натовп.

Вихідним утворенням для класифікації натовпу нам слугуватиме просте збіговисько. Нижча форма такого збіговиська буває тоді, коли воно складається з індивідів різних рас і не має іншого загального зв'язку, крім більш-менш шанованої волі одного вождя. Типом такого збіговиська є варвари, що мають вельми різне походження, котрі заповнили римську імперію протягом багатьох століть.

Над цим збіговиськом, що складається з різних рас, перебуватиме такий натовп, котрий під впливом певних факторів здобув вже певні риси й зрештою утворив расу. При нагоді в такому натовпі можуть проявитися специфічні риси, властиві натовпу різного типу, та все ж над ними переважатимуть більшою чи меншою мірою риси, властиві расам.

Обидві категорії збіговиськ під впливом факторів, про які ми говорили дотепер, можуть перетворюватися на організований чи одухотворений натовп. У цьому організованому натовпі ми встановимо такі відмінності.

А. Натовп розмаїтий:

1. Анонімний (натовп з вулиці, наприклад).
2. Неанонімний (присяжні, парламентські слухання тощо).

В. Натовп однорідний:

1. Секти (політичні, релігійні тощо).
2. Касти (військові, духівництво, робітники тощо).
3. Класи (буржуазія, селянство тощо).

Спробуємо кількома словами вказати на головні відмінні риси цих різних категорій натовпу.

1. Натовп розмаїтий

Про риси, властиві цьому натовпу, вже йшлося раніше. Такий натовп складається з індивідів, найрізноманітніших за своєю професією й розумовим розвитком. Ми вже знаємо, що колективна психологія людей, котрі утворюють чинний натовп, значно відрізняється від їхньої реальної психології, й розумовий розвиток не перешкоджає цьому. Нам відомо, що в зібраннях розум не виконує жодної ролі й рушіями є несвідомі почуття.

Головний фактор – раса – дозволяє нам відшукати ще глибші відмінності між різноманітними формами такого натовпу. Нам доводилося вже не раз повертатися до питання про ту роль, котру виконує раса, і вказувати, що вона є наймогутнішим фактором, що визначає людські вчинки, і, крім того, має вираження в діях і особливостях натовпу. Натовп, що складається з найрізноманітніших індивідів однієї й тієї ж раси (наприклад, англійців або китайців), значно відрізняється від натовпу, до складу якого входять індивіди також всілякого роду, але належні до різних рас (наприклад, росіяни, французи, іспанці).

Глибокі відмінності, котрі створюються спадковою розумовою організацією в думках і почуттях людей, зразу ж виходять назовні, щойно якісь обставини, доволі, втім, рідкісні, поєднують разом у натовпі, причому, в приблизно рівних пропорціях, індивідів різної національності; ці відмінності стають видимими, навіть незважаючи на удавану спільність зацікавлень, що змусили їх зібратися разом. Спроби соціалістів зібрати в загальному конгресі представників робітничого населення кожної країни зазвичай призводили лише до непримиренних розбіжностей.

Латинський натовп, яким би він не був революційним чи консервативним, неодмінно звернеться за втручанням держави для реалізації своїх вимог. Цей натовп завжди схильний до централізації й цесаризму. Англійський або ж американський натовп не визнає держави й завжди буде звертатися до приватної ініціативи. Французький натовп більше всього відстоюватиме рівність, англійський – свободу. Такі відмінності, що існують між расами, призводять до того, що соціалізм і демократія мають майже стільки ж різноманітних форм, скільки є націй.

Дух раси цілковито підпорядковує собі дух натовпу й має могутню силу, що обмежує його хитання.

Треба визнати за основний закон, що нижчі властивості натовпу проявляються тим слабше, чим сильніше розвинутий у ньому дух раси. Панування натовпу є варварством або ж поверненням до варварства. Лише через набуття міцно організованого духу раса може позбутися мало-помалу нерозумної влади натовпу над нею й вийти зі стану варварства.

Оминувши расу, ми можемо розділити розмаїтий натовп на два типи: натовп анонімний (натовп з вулиці), і натовп неанонімний, до котрого належать всі дорадчі зібрання, наприклад, присяжних. Почуття відповідальності, що не існувало в натовпі першого типу, є розвинутим у натовпі другого типу й надає його вчинкам дуже часто цілковито іншого напрямку.

2. Натовп однорідний

Однорідний натовп складається з трьох категорій – сект, каст і класів. Секта становить перший ступінь організації однорідного натовпу. До її складу зараховують індивідів різних професій і виховання, різного середовища, причому єдиним зв'язком між ними є вірування. Такі, наприклад, різноманітні релігійні, а також політичні секти.

Каста є найвищим ступенем організації, на котрій може спромогтися натовп. До складу секти, як ми бачили, входять індивіди різних професій, виховання й середовища, пов'язані лише спільними віруваннями, у той час, як до складу касты входять лише індивіди однієї й тієї ж професії, які, отже, походять приблизно з одного й того ж середовища й отримали одну й ту саму освіту. Такими будуть касты військова й духовна.

Клас утворений з індивідів різного походження, які зібралися не через спільність вірувань і не через спільність професійних обов'язків, як це бачимо в касті, а через спільні зацікавлення, звички, що утворилися під впливом однакового способу життя й виховання. Такими є, наприклад, буржуазний клас, землеробський і т. д.

У цій праці я не буду докладно входити в детальний розгляд натовпу однорідного (секти, касты й класу), бо відкладаю це для наступного тому. Своє ж дослідження натовпу розмаїтого

я маю намір закінчити шляхом зображення кількох певних категорій цього натовпу, обраних мною як типи.

Розділ II

Злочинний натовп

Так званий злочинний натовп. – Натовп може бути злочинним з погляду закону, але не буде ним з психологічного погляду. – Цілковита неусвідомленість вчинків натовпу. – Різні приклади. – Психологія «вересневих». – Їхні міркування, чутливість, лютість і моральність.

Назва «злочинний натовп» в жодному разі не годиться для такого натовпу, котрий після певного стану збудження перетворився на простий несвідомий автомат, що зазнає впливу навіювань. Та я все ж збережу це помилкове визначення через те, що воно є узаконеним найновішими психологічними дослідженнями. Поза сумнівом, деякі вчинки натовпу злочинні, якщо розглядати їх самі по собі, але тоді й вчинок тигра, що пожирає індуса, теж треба назвати злочинним. Злочини натовпу завжди спричинені якимось дуже могутнім впливом, й індивіди, котрі взяли участь у здійсненні цього злочину, переконані, що вони виконали свій обов'язок, чого не можна сказати про звичайного злочинця.

Історія злочинів натовпу цілковито підтверджує все сказане дотепер. Як типовий приклад можна згадати вбивство губернатора Бастілії де Лоней. Після захоплення цієї фортеці губернатора оточив дуже збуджений натовп і з усіх боків на нього посипалися удари. Одні пропонували повісити його, інші – відрубати йому голову або прив'язати до хвоста коня. Коли він відбивався, то ненароком вдарив ногою одного з присутніх. Зразу ж хтось запропонував, щоб той, хто отримав удар, перерізав горло губернатору, і ця пропозиція була зразу ж схвально зустрінута натовпом.

Той, кому довелося виконати роль ката, був безробітним кухарем, він пішов разом з іншими роззявами до Бастілії подивитися, що там робиться. Погодившись зі спільним рішенням, він був переконаний, що чинить патріотичний подвиг і навіть заслуговує на медаль через те, що вбив чудовисько. Врученою йому шаблею він вдарив губернатора по оголеній шії, але шабля виявилася погано нагостреною. Тоді він спокійно вийняв зі своєї кишені маленького ножика з чорним руків'ям, і, оскільки, працюючи кухарем, навчився добре різати м'ясо, то за допомогою цього ножа успішно завершив операцію, котру мав вчинити.

У цьому випадку можна виразно простежити дію механізму, про котрий сказано вище: покора навіюванню, ще могутнішому через те, що воно було колективним, і впевненість убивці в тому, що він робить вчинок, котрий заслуговує на похвалу, впевненість ще сильніша через те, що він бачив одностайне схвалення з боку своїх співгромадян. Звичайно, такий вчинок буде злочинним з позиції закону, але з психологічного погляду ми його так не назвемо.

Загальні риси злочинного натовпу такі самі, як і будь-якого іншого натовпу: сприйнятливність до навіювання, легковірність, мінливість, пріоритет почуттів, як добрих, так і поганих. Всі ці риси ми можемо знайти у натовпі, що залишив за собою один з найжахливіших спогадів в нашій історії, – це так звані «вересневі». У них, втім, можна побачити багато спільних рис із убивцями Варфоломіївської ночі. Подробиці, котрі я наведу тут, запозичені в Тена, який взяв їх в мемуарах сучасників.

Достеменно невідомо, хто дав наказ чи вселив ідею спустошити тюрми через побиття ув'язнених. Чи то був Дантон чи хтось інший – байдуже. Для нас в цьому випадку цікавий лише сам факт могутнього впливу, якого зазнав натовп, на котрий було покладене здійснення вбивств.

Натовп убивць складався приблизно з чотирьохсот осіб і становив із себе найвиразніший тип розмаїтого натовпу. За винятком небагатьох фахових жебраків, майже весь він складався з крамарів і ремісників усіх гатунків: шевців, слюсарів, перукарів, мулярів, чиновників, комісіо-

нерів тощо. Зазнавши впливу такого ж навіювання, котрому скорився кухар з наведеного вище випадку, всі ці люди були цілковито впевнені, що вони здійснюють патріотичний обов'язок. Вони виконали подвійний обов'язок – суддів і катів – і зовсім не вважали себе злочинцями.

Переїнявши важливістю своєї місії, вони перш за все створили щось на кшталт трибуналу, й у цьому зразу ж проявилася вся однобічність суджень натовпу та його правосуддя. Через величезну кількість обвинувачених вирішили, що дворяни, священники, офіцери, придворні, одним словом, люди, саме звання котрих є вже достатнім доказом їх провини з погляду доброго патріота, будуть вбиті гуртом, без подальших розмірковувань і спеціальних рішень суду; що ж стосується решти, то їх належало судити за зовнішнім виглядом і за їх репутацією. Таким чином, натовп задовільнив вимоги своєї примітивної совісті й міг вже на законній підставі розпочинати вбивства, даючи волю своїм лютим інстинктам, генеза котрих була мною пояснена вище й котрі в натовпі розвиваються завжди найвищою мірою. Та ці інстинкти зовсім не заважають почерговому прояву цілковито протилежних почуттів у натовпі, наприклад, чутливості, котра доходить до такої ж крайності, як і лютість.

Люди ці мали експансивну чутливість, що є властивою для паризького робітника. Один з федератів, наприклад, дізнався, що ув'язнених в державній в'язниці залишили без води на 26 годин. Він розлютився так, що був готовий роздерти недбалого тюремника, якби за нього не вступилися самі в'язні. Коли імпровізований трибунал виправдовував когось із ув'язнених, сторожа і вбивці в захваті обіймали його, лунали найнесамовитіші аплодисменти, а потім знову бралися до масових убивств. Під час самого здійснення убивств не припинялися веселощі; танцювали навколо мерців, встановлювали лави для «дам», котрі хотіли бачити, як убивають аристократів. При цьому вбивці не припиняли виказувати надзвичайно специфічне почуття справедливості. Один з убивць заявив перед трибуналом, що дами, які сидять далеко, погано бачать і що лиш декому з присутніх випадає задоволення бити аристократів. Трибунал визнав справедливість цього зауваження й було вирішено засуджених повільно проводити між рядами убивць, котрі битимуть їх тупим кінцем шаблі, щоб подовжити їхні муки.

Вони шматували зовсім оголених жертв протягом півгодини, й далі, коли вже всі вдосталь надивилися, бідолашних добивали у такий спосіб – розпорювали їм животи.

Але стосовно іншого вбивці проявляли таку велику делікатність і людяність, котрих було важко очікувати від них. Вони не брали, наприклад, ні грошей, ні коштовностей, знайдених на своїх жертвах, і все це в цілості приносили до комітетів.

У всіх таких вчинках можна побачити первинні форми міркувань, властиві духові натовпу. Так, стративши від 12000 до 15000 ворогів нації, натовп негайно зазнав нового впливу. Хтось висловив зауваження, що й в інших тюрмах, там де сидять старі жебраки, бродяги й молоді арештанти, є багато зайвих ротів, котрих було б непогано позбутися; притому поміж ними, поза сумнівом, мали бути й вороги народу, на кшталт якоїсь пані Делярю, вдови отруйника.

«Мабуть, вона розлючена, що сидить у в'язниці. Якби вона могла, то підпалила б Париж; вона насправді казала це, вона сказала це! Ще один удар віником!» Такі доводи здавалися настільки переконливими для натовпу, що всі ув'язнені були перебиті гуртом, і серед них біля п'ятдесяти дітей віком від 12 до 17 років, «котрі також могли згодом перетворитися на ворогів нації, тому краще було б здихатися від них зараз же».

Через тиждень такої праці, коли все скінчилося, вбивці змогли нарешті подумати про відпочинок. Цілковито переконані в тому, що заслужили на вдячність вітчизни, вони звернулися до влади з вимогою про винагороду; найспритніші навіть висунули вимогу про отримання медалі.

Історія Комуни 1871 року теж містить в собі чимало таких фактів. І нам доведеться ще не раз спостерігати щось подібне, оскільки вплив натовпу все збільшується, а влада капітулює перед ним.

Розділ III

Присяжні й кримінальні суди

Присяжні кримінальних судів. – Загальні особливості присяжних. – Статистика свідчить, що їхні рішення не залежать від їхнього складу. – Як справляти враження на присяжних. – Слабкий вплив розмірковувань. – Способи утвердження, якими користуються відомі адвокати. – Особливості злочинів, стосовно яких присяжні проявляють поблажливість або суворість. – Користь інституції присяжних і найбільша небезпека від заміни їх на суддів.

Я не маю можливості розглянути тут всі категорії присяжних, тому зупинюся лише на тій, котру вважаю найважливішою, на присяжних кримінального суду. Ці присяжні є чудовим зразком розмаїтого неанонімного натовпу. Ми бачимо тут і сприйняття до навіювань, і перевагу несвідомих почуттів разом зі слабким розвитком здатності до розмірковувань, і вплив ватажків, і т. д., і т. д. Коли ми вивчатимемо цю категорію присяжних, то зможемо побачити цікаві випадки помилок, котрих можуть припуститися люди, не втаємничені у психологію мас.

Присяжні перш за все дають нам чудовий приклад того, яке мале значення має з позиції прийнятих рішень розумовий рівень окремих індивідів, котрі належать до натовпу. Ми вже казали перед цим, що розум не грає жодної ролі в рішеннях дорадчого зібрання, що стосуються загальних, а не винятково технічних питань. Судження, висловлені стосовно загальних питань зібранням мулярів і бакалійників, мало відрізняються від суджень вчених і акторів, коли вони зберуться гуртом для наради з цього питання. У різний час, а саме до 1848 року, адміністрація проводила дуже ретельний вибір осіб, покликаних виконувати обов'язки присяжних, зупиняючись переважно на людях освічених, професорах, чиновниках, літераторах і т. д.

У наш час присяжних обирають переважно з дрібних купців, крамарів, господарів, робітників і службовців. І, на величезний подив соціалістів, статистика свідчить, що яким би не був склад присяжних, їхні рішення бувають тотожними. Самі судді, як би вороже вони не ставилися до інституції присяжних, не могли не визнати справедливості цього факту. Ось як висловлюється з цього приводу колишній голова кримінального суду Барар де Гляже у своїх «Спогадах».

«У наш час вибір присяжних є насправді в руках муніципальних радників, котрі записують одних і виключають інших за бажанням, зважаючи на політичні й виборчі чинники, пов'язані з їхнім положенням... Більшість вибраних є комерсантами, не такими великими, як ті, котрих обирали колись і службовцями з різних установ... Та всі думки й усі професії об'єднуються в суддях, причому декотрі з них демонструють палкість неофітів; дух присяжних, таким чином, не зазнав змін, і вироки їхні лишилися такими ж».

З цієї цитати ми залишаємо лише висновки, цілком справедливі, але не пояснення, бо вони хибні.

Тут нема через що дивуватися, бо психологія натовпу, а отже, й присяжних, більшою мірою невідома ні суддям, ні адвокатам; доказом чого може бути, наприклад, такий факт, викладений автором вищенаведеної цитати. Один з найвідоміших адвокатів кримінального суду, Лашо, систематично користувався своїм правом відводити присяжних і завжди викреслював з переліку присяжних усіх освічених людей. Однак досвід довів врешті решт усю безглуздість такого типу викреслень, і ми бачимо тепер, що міністерство юстиції й адвокати, принаймні в Парижі, цілковито відмовилися від цієї системи, і незважаючи на це, як справедливо відзначає де Гляже, вироки присяжних не зазнали змін, «вони не стали ні кращими, ні гіршими після цього».

Присяжні, як і натовп, легко скоряються перед впливом почуттів і дуже мало – перед впливом міркувань. «Вони не можуть втриматися, – каже один адвокат, – від вигляду жінки, що годує грудьми своє немовля, або від вигляду сиріт, що дефілюють перед ними». «Щоб викликати поблажливість суддів, жінці досить бути гарненькою», – каже де Гляже.

Безжальні до таких злочинів, що можуть торкнутися їхньої особистої безпеки, що справді найбільш небезпечні для суспільства, присяжні дуже поблажливі до злочинів, скоєних у стані пристрасті. Вони дуже нечасто бувають суворими до дівчат, винних у вбивстві дитини, чи до кинутої дівчини, котра облила сірчаною кислотою свого спокусника. У всіх таких випадках присяжні інстинктивно розуміють, що злочини ці не становлять великої небезпеки для суспільства і що в країні, де не існує законів, які б захищали покинутих дівчат, злочин тієї, котра мститься за себе, швидше навіть корисний, ніж шкідливий, бо він є застереженням для спокусників.

Побіжно відзначимо, що ця відмінність, котра інстинктивно встановлюється присяжними між злочинами, небезпечними для суспільства й безпечними для нього, не позбавлена справедливості. Мета кримінальних законів повинна, звісно, полягати у тому, щоб захищати суспільство від небезпечних злочинців, і в жодному випадку не в тому, щоб мстити їм. Але наші кримінальні кодекси і особливо наші судді дотепер просякнуті духом помсти старовинного первісного права, і термін *vindicta* майже щодня застосовується ними.

Доказом такої схильності наших суддів є відмова більшості застосовувати чудовий закон Баранже, що дозволяє засудженому відбувати своє покарання лише тоді, коли він скоїть рецидив. Поміж тим кожен із суддів чудово знає, бо це доведено статистикою, що застосування покарання вперше невідворотно тягне за собою рецидив злочину. Та суддям завжди здається, що вони позбавлять суспільство можливості помститися, якщо звільнять засудженого, і тому вони віддають перевагу тому, щоб створювати небезпечних рецидивістів, ніж позбавити суспільство можливості помститися.

Присяжні, як і будь-який натовп, легко засліплюються привабливістю, і хоча, як цілком вірно відзначає де Гляже, вони дуже демократичні за своїм складом, але разом із тим вони менш за все аристократичні у своїх пристрастях.

«Ім'я, походження, великі статки, репутація, захист відомим адвокатом і взагалі все те, що відрізняє й виблискує, є для звинувачених дуже вигідною умовою».

Будь-який добрий адвокат має перш за все перейматися тим, щоб вплинути на почуття присяжних, як впливають на почуття натовпу; він не повинен багато розмірковувати, якщо ж він забажає застосувати цей спосіб, то має користуватися лише найпримітивнішими формами розмірковувань. Один англійський адвокат, ушлявлений своїми успіхами в кримінальному суді, розповів, як слід чинити. «Він уважно стежив за присяжними під час своєї промови. Це – найсприятливіший момент. Завдяки чуттю й звичці адвокат читав на обличчях присяжних враження, яке справляла на них кожна його фраза чи слово, й робив з того свої умовиводи. Перш за все йому треба було відрізнити тих, хто вже заздалегідь був на його боці.

Зміцнивши за собою їхнє сприяння, за мить він вже переходив до тих, хто здавався йому налаштованим не на користь звинуваченого, й намагався вгадати, що їх налаштовує проти нього.

Це – найважча частина роботи, адже може існувати велика кількість причин, котрі викликають бажання засудити людину незважаючи на почуття справедливості».

Ці кілька рядків становлять резюме всього механізму ораторського мистецтва, й нам стає зрозумілим, чому підготовані заздалегідь промови завжди так погано діють.

Треба змінювати висловлювання щохвилини і постійно звертати увагу на справлене враження.

Оратору не потрібно перетягувати на свій бік усіх присяжних – він має перетягнути лише ватажків, котрі дають напрям загальним поглядам. Як у будь-якому натовпі, так само й тут є

лише невелика кількість індивідів, котрі ведуть за собою інших. «Я переконався з досвіду – каже адвокат, якого я цитую, – що в мить винесення вироку вистачить одного чи двох енергійних людей, щоб повести за собою решту присяжних.

Цих двох-трьох ватажків і треба спробувати переконати адвокатів за допомогою хитро-мудрого навіювання. Перш за все треба спробувати їм сподобатися. Якщо вам вдалося сподобатися індивіду в натовпі, то він вже готовий прийняти будь-які ваші переконання і вважає чудовими всі ваші докази, якими б вони не були. Розповім такий анекдот, запозичений мною з однієї цікавої книги про Лашо: «Відомо, що протягом своїх захисних промов, що виголошувалися в суді, Лашо постійно спостерігав за двома чи трьома особами з-поміж присяжних, котрі здавалися йому впливовими, але незгідливими. Зазвичай йому вдавалося умилювати цих упертюхів, але якогось разу в провінції він зустрівся з таким, на якого не мала впливу жодна аргументація, незважаючи на те, що Лашо викладав її перед ним протягом цілих трьох чвертей години. Це був перший з тих, які сиділи на другій лаві, за рахунком сьомий присяжний. Було через що впасти у відчай! Раптом, якраз посеред своїх пристрасних переконувальних промов, Лашо зупиняється і, звертаючись до голови суду, каже: «Пане голово, чи не можете ви наказати опустити завісу там, навпроти: пана сьомого присяжного зовсім засліпило сонце». Сьомий присяжний, зашарівшись, посміхнувся й подякував. З цього моменту він був вже залучений на бік захисту».

Багато письменників, і навіть дуже відомих, останнім часом стали дуже нападати на інститут присяжних, котрий становить, однак, для нас єдиний захист від облуд і помилок (які трапляються вельми часто) такої касты, котра не підлягає жодному контролю. Деякі з цих письменників бажали б, щоб присяжних обирали лише з освічених класів. Та ми вже довели, що рішення присяжних і за подібних умов залишаються такими самими, як і тепер, за нинішнього складу присяжних. Інші ж, зважаючи на помилки й вирок присяжних, бажали б зовсім їх скасувати й замінити їх на суддів. Однак ті помилки, в котрих тепер так звинувачують присяжних, перш за все стаються через суддів, адже оскільки хтось з-поміж звинувачених постає перед присяжними, це означає, що його вже перед тим визнали винним самі судді: слідчий суддя, прокурор та ін.

Магістратура насправді є єдиною установою, чії дії не підлягають жодному контролю. Незважаючи на всі революції, демократична Франція не має все-таки права Habeas Corpus, котрим так пишається Англія. Ми вигнали всіх тиранів, але в кожному місті ми посадили суддю, який на власний розсуд розпоряджається честю й свободою своїх співгромадян. Найнікчемніший слідчий суддя, який ледве встиг зіскочити зі шкільної лави, отримує обурливе право відправляти на свій розсуд до в'язниці найпочесніших громадян, та ще й на підставі лише простих особистих підозр, за котрі він не відповідає ні перед ким. Він може протримати їх у в'язниці пів року, рік під приводом слідства й потім відпустити їх без будь-якої винагороди чи вибачень. Наказ привести до суду цілком рівнозначний відомому *Lettre de cachet*, різниця лише в тому, що цим останнім засобом, яким так справедливо дорікали колишній монархії, могли користуватися лише дуже поважні персони, а зараз цей засіб доступний цілому класу громадян, котрих у жодному разі не можна зарахувати до найосвіченіших і найнезалежніших.

Хіба не можна з цього висновку, що якби звинуваченого судили судді, а не присяжні, то він позбувся б свого єдиного шансу на виправдання? Принаймні, помилки присяжних є лише наслідком суддівських помилок. Лише судді бувають винними у жахливих судових помилках на кшталт недавнього випадку з лікарем Л., котрого притягнув до відповідальності один доволі-таки обмежений слідчий суддя на підставі лише показань напіввідіотки, котра звинуватила лікаря у тому, що він зробив їй викидень за 30 фр. Лікаря, звичайно, відправили б на каторгу, якби не вибух невдоволення суспільної думки, що змусило главу держави негайно помилувати його. Чесність підсудного, засвідчена всіма його співгромадянами, здавалося, повинна була довести бруталність помилки, і самі судді навіть визнавали це, але, дотри-

муючись духу касті, зробили все, що від них залежало для того, щоб завадити слідству. В усіх таких справах присяжні, котрі зовсім не розуміються на технічних подробицях, природно, прислуховуються до того, що каже обвинувачення, і врешті решт заспокоюються на тому, що справа була розслідувана суддями, досвідченими в таких тонкощах. Хто ж у таких випадках є справді винним у помилках – судді чи присяжні? Будемо ж старанно оберігати інститут присяжних, бо він становить, мабуть, єдину категорію натовпу, котру не можна замінити жодними окремими особами. Лише цей інститут спроможний пом'якшити суворість законів, котрі вже через те, що вони однакові для всіх, мають бути сліпими в принципі й не можуть брати до уваги конкретні випадки. Суддя, що не знає співчуття й визнає лише текст закону, зі своєю фаховою суворістю засудить до однакового покарання грабіжника, вбивцю й бідолашну дівчину, яку кинув напризволяще її спокусник, а злидні довели до дітовбивства. Присяжні відчують інстинктивно, що дівчина, яку спокусили, набагато менше винна, ніж її спокусник, який, однак, не підлягає законному покаранню, і через це до неї ставляться поблажливо.

Я добре знаю психологію каст, а також психологію інших категорій натовпу, і рішуче не бачу жодного випадку, коли б я міг не побажати за краще мати справу з присяжними, ніж із суддями, якби мені довелося бути неправильно звинуваченим у якомусь злочині. З присяжними я б мав хоч якийсь шанс на виправдання, у той час, як із суддями цього б не було. Остерігаймося могутності натовпу, та ще дужче ми маємо остерігатися влади деяких каст. Натовп можна хоч якось умовити, касті ж лишаяються невблаганними.

Розділ IV

Натовп обранців

Загальні риси натовпу обранців. – Як його переконують. – Чесноти, які повинен мати кандидат. – Необхідність привабливості. – Чому робітники і селяни так нечасто обирають кандидатів зі свого середовища? – Могутній вплив слів і формул на виборця. – Загальний вигляд виборчих дискусій. – З чого бере свій початок думка виборця. – Могутність комітетів. – Вони є найнебезпечнішою формою тиранії. Комітети революції. – Загальне подання голосів змінити не можна, незважаючи на його невелику цінність з погляду психології. – Чому голосування залишатиметься без змін навіть у тому випадку, коли виборчі права надаватимуться лише обмеженому колу громадян? – Чим є подавання голосів у всіх країнах?

Натовп обранців, тобто, зібрання, котре скликається для обрання осіб на певні посади, є натовпом розмаїтим, але оскільки його дії спрямовані лише на досягнення однієї цілком визначеної мети – вибору між різними кандидатами, то у ньому можна бачити прояв лише деяких особливих рис, про які ми вже розповідали. Найвидатнішими рисами цього натовпу будуть також слабка здатність до міркування, відсутність критичного духу, дратівливість, легковірність і однобічність. У рішеннях цього натовпу легко можна простежити вплив вождів і роль перерахованих вище факторів: твердження, повторення, привабливості й зарази.

Простежимо тепер способи впливу на натовп обранців, оскільки на підставі цього ми можемо виразніше уявити собі його психологію.

Перша заповідь, якій має відповідати кандидат на виборах, це – привабливість. Особисту привабливість можна замінити лише привабливістю багатства. Навіть талановитість і геніальність не є серйозними заповідями успіху. Найголовніше – це привабливість, тобто можливість з'явитися перед виборцями так, щоб не викликати жодних заперечень. Якщо виборці, більшість яких є робітниками й селянами, так нечасто обирають представників зі свого середовища, то лише через те, що люди, котрі вийшли з їхніх рядів, не мають для них жодної привабливості. Якщо ж випадком вони обирають когось з-поміж себе, то це трапляється зазвичай через сторонні причини, бажання завадити якійсь видатній людині, великому господарю робітників, наприклад, у котрого самі виборці постійно є підлеглими. Коли чинять так, то виборці отримують тимчасово ілюзію влади над тим, у кого були підлеглими.

Але привабливість не завжди, однак, є заповіддю успіху.

Виборець бажає також, щоб улещували його честолюбство й догоджали його примхам. Щоб на нього вплинути, треба закидати його найбезглуздішими лестощами і, не соромлячись, давати йому найфантастичніші обіцянки. Якщо це робітник, то треба сварити його господаря й цим лестити робітникові; що ж стосується суперника-кандидата, то треба намагатися знищити його поширюючи про нього думку через твердження, повторення й заразу, виставляти його найостаннішим з негідників, казати, що всім відомо, як багато він вчинив злочинів.

Нема потреби, звичайно, шукати в цьому випадку бодай щось схоже на докази. Якщо супротивник мало знайомий з психологією натовпу, він почне виправдовуватися й використовувати аргументи, замість того щоб відповідати на твердження протилежними твердженнями, і, звичайно, таким чином втрапить будь-які шанси на успіх.

Написана програма кандидата не повинна бути надміру категоричною, бо супротивники можуть нею скористатися і продемонструвати йому її опісля; зате словесна програма повинна бути якнайнадмірнішою. Він може обіцяти без усіляких побоювань найважливіші реформи. Всі ці перебільшені обіцянки справляють потужне враження в цей момент, а в майбутньому ні

до чого не зобов'язують. Насправді виборець зазвичай зовсім не намагається дізнатися згодом, якою мірою обраний ним кандидат дотримав своїх обіцянок, які, власне й посприяли його обранню.

У всіх цих випадках ми можемо бачити дію тих самих факторів переконання, про яких говорили до цього; ми знову зустрінемося з цими факторами при обговоренні дії слів і формул, що мають, як відомо, магічну силу. Оратор, котрий вміє користуватися ними, поведе натовп за собою куди забажає. Існують вирази, які завжди справляють одне й те саме враження, незважаючи на їхню затертість. Такий кандидат, котрий би спромігся відшукати нову формулу, позбавлену цілком визначеного сенсу, проте таку, що відповідає найрізноманітнішим прагненням натовпу, зрозуміло, може розраховувати на безумовний успіх. Кривава іспанська революція 1873 року була здійснена через кілька таких слів, що мали складне значення й котрі кожен може пояснити по-своєму. Один із сучасних письменників розповідає про походження цієї революції наступне: «Радикали переконалися, що унітарна республіка – не що інше, як закамуфльована монархія, і кортеси, щоб принести їм задоволення, одногосно проголосили федеральну республіку, причому жоден з виборців не міг би сказати, за що вони, по суті, голосували. Та оголошена формула всіх захопила й викликала захват. Всі гадали, що заснували на землі царство добродетельності й щастя. Один республіканець, котрого його ворог не захотів іменувати титулом федераліста, образився, наче йому завдали смертельної образи. На вулицях вітали один одного словами: «Salud y republica federal!» – і співали гімни, прославляючи відсутність дисципліни й автономію солдата. Чим насправді була ця «федеральна республіка»? Одні розуміли під цим словом емансипацію провінцій, інституцій, на кшталт тих, що існують у Сполучених Штатах, або децентралізацію адміністрації; другі ж думали про скасування будь-якої влади, про прийдешню велику соціальну ліквідацію в майбутньому. Соціалісти в Барселоні й Андалузії проповідували абсолютне панування обшин і пропонували створити в Іспанії десять тисяч незалежних муніципальних міст, які дотримуватимуться своїх власних законів, і скасувати одночасно й армію, і жандармерію. Скоро обурення поширилося на всі провінції півдня, з одного міста на інше, з одного селища на інше. Щойно одна община здійснювала пропонсamiento, то в першу чергу вона знищувала телеграф і залізницю, щоб перервати всі свої стосунки з Мадридом. Не було жодного найменшого селища, яке б не діяло самостійно. Федералізм поступився місцем найбрутальнішому «кантоналізму», що супроводжувався пожежами, убивствами, й ознаменувався кривавими сатурналіями.

Стосовно впливу, який могли б мати розмірковування на розум виборців, то достатньо буде прочитати протокол будь-якого виборчого зібрання, щоб скласти собі цілком виразне уявлення про це. У такому зібранні лунають твердження, лайка, іноді справа доходять до стусанів, але ніколи не доводиться чути жодних розмірковувань; якщо на якийсь час стане тихо, то це трапляється лише тоді, коли хтось із присутніх із вредним характером заявить, що він хоче поставити кандидату одне з тих складних запитань, котрі завжди викликають захват у слухачів. Проте радість опонентів триває зазвичай недовго, бо скоро супротивники заглушують своїм ревом того, хто перший подасть голос. Типом всіх публічних зібрань такого роду можна вважати ті, протоколи котрих я обираю тут із сотні таких самих протоколів, що друкувалися мало не щоденно в різних газетах: «організатор попросив присутніх обрати президента, і цього вистачило, щоб почалася буря. Анархісти кинулися вперед, щоб захопити бюро силою; соціалісти ж запекло намагалися відбити їх, штовхалися, обзивали один одного продажними шпигунами і т. д., і врешті решт один із громадян пішов з підбитим оком.

Нарешті якось вдалося обрати бюро посеред загального галасу, і на трибуні залишається компаньйон Х. Він починає розвивати справжній обвинувальний акт проти соціалістів, котрі переривають його вигуками: «Кретин! Бандит! Каналія!» і т. д., епітети, на котрі компаньйон Х. відповідає викладом теорії, котра виставляє соціалістів «ідіотами» або «паяцями».

...Партія Аллемана організувала вчора ввечері в залі торгівлі на вулиці Фобург дю Таміл велике підготовче зібрання з нагоди свята робітників першого травня. Лозунг був: «тиша і спокій».

«Компаньйон Г. обізвав соціалістів кретиною й шахраями; зразу ж оратори і слухачі почали лаяти одне одного, і справа дійшла до бійки врукопаш, на сцені з'явилися стільці, лави, столи і т. д.»

Не варто, проте, вважати, що такий спосіб обговорення був притаманний лише якому-небудь певному класу виборців і залежав від їхнього соціального стану. В будь-якому анонімному зібранні, яким би воно не було, нехай би воно й складалося лише з учених, дискусії завжди мають один і той самий вигляд.

Я вже казав, що люди у натовпі прагнуть згладити розумові відмінності, й докази цього ми зустрічаємо на кожному кроці. Ось, для прикладу, витяг з протоколу одного зібрання, що складалося виключно зі студентів, запозиченого мною з газети Temps від 13 лютого 1895 року: «Гамір посилювався з часом, і я не думаю, що знайшовся хоча б один оратор, котрий міг би промовити дві фрази, і його при цьому б не переривали. Щохвилини чулися вигуки то з одного місця, то з іншого, а то й з усіх місць зразу; аплодували, свистіли, між різними слухачами виникали палкі суперечки, загрозливо вимахували палицями, стукали ними об підлогу, гукали: «Геть! На трибуну!»

М.С. почав шпурлятися в бік асоціації найнегативнішими епітетами, називаючи її підлою, страшною, продажною й мстивою і т. ін., заявляв, що прагне до її скасування...»

Запитаємо, як за таких умов виборець формує собі власну думку? Але це питання може з'явитися у нас лише тоді, коли ми знаходимося в цілковитому невіданні щодо свободи такого зібрання. Адже натовп має лише нав'язані думки й ніколи не формує їх через міркування. У випадку, що нас цікавить, погляди й квоти виборців перебувають в руках виборчих комітетів, де ватажками зазвичай бувають торгівці вином, котрі мають вплив на робітників, бо надають їм кредит. «Чи знаєте ви, що таке виборчий комітет? – запитує один з наймужніших захисників сучасної демократії, п. Сегерер. – Це просто ключ до всіх наших інституцій, основна частина нашої політичної машини. Францією в наш час керують комітети».

Комітети, якими б не була їхня назва – клуби, синдикати тощо, становлять, можливо, найголовніший елемент небезпеки могутності натовпу, котра стає все більшою. Вони становлять собою найбезособовішу й через це найгнітючішу форму тиранії. Ватажки, що керують комітетами й мають право говорити й діяти від імені якого-небудь зібрання, звільняються від усілякої відповідальності й можуть дозволити собі все. Жоден з найлютіших тиранів не міг би ніколи й помислити собі про такі можливості, що надавалися, наприклад, революційними комітетами. Вони знищували Конвент і урізали його, і Робесп'єр залишався одноосібним володарем до того часу, поки міг говорити від їхнього імені. Але того дня, коли він відділився від них, він загинув.

Царство натовпу – це царство комітетів, тобто, ватажків, і не можна навіть уявити собі гіршого деспотизму.

Впливати на комітети неважко; треба лише, щоб кандидата могли прийняти й він володів достатніми ресурсами. За визнанням самих жертводавців, вистачило трьох мільйонів, щоб влаштувати численні вибори генералу Буланже.

Така психологія натовпу виборців; вона нічим не відрізняється від психології натовпу інших категорій і аніскільки не краща й не гірша за неї. Але з усього вищенаведеного я все ж не роблю висновку проти загального подавання голосів. Якби від мене залежала доля цієї інституції, то я б залишив її в тому вигляді, в якому вона існує тепер через практичні міркування, що беруть свій початок безпосередньо з вивчення психології натовпу. Поза сумнівом, незручності загального подавання голосів досить таки впадають у вічі, цього не можна заперечити.

Не можна заперечити також, що цивілізація була витвором лише невеликої меншості, обдарованої вищими розумовими здібностями, котра знаходилася на верхівці піраміди, що розширювалася донизу залежно від того, як знижувався розумовий рівень різних прошарків націй. Звичайно, велич цивілізацій не може залежати від голосів нижчих елементів, які перемагають лише кількістю; поза сумнівом, подавання голосів натовпу часто буває дуже небезпечним, і ми вже неодноразово платили за це нашестями. Дуже імовірно, що ми заплатимо ще дорожче в майбутньому через зростаючу могутність натовпу. Але всі ці заперечення, цілковито вірні теоретично, на практиці втрачають усю свою силу в наших очах, коли ми пригадаємо непохитну могутність ідей, перетворених на догмати. Догмат верховної влади натовпу не підлягає захисту з філософської точки зору, зовсім так само, як і середньовічні релігійні догмати, але разом з тим він має абсолютну силу в наш час; цей догмат, отже, так само недоторканний, як були колись недоторканими наші релігійні ідеї.

Уявіть собі сучасного вільного мислителя, котрого магічна сила перенесла в Середні віки. Ви, мабуть, вважаєте, що, переконавшись у верховній могутності релігійних ідей, що панували тоді, він почав би намагатися з ними боротися? Або, потрапивши до рук судді, котрий хоче спалити його внаслідок звинувачення в укладанні договору з дияволом чи відвідування шабашу, він почав би заперечувати існування диявола чи шабашу? Але ж заперечувати вірування натовпу – це те ж саме, що сперечатися з ураганом. Догмат загального подання голосів має в наш час таку саму силу, як колись мали релігійні догмати. Оратори й письменники відгукуються про нього з такою повагою і таким пієтетом, яких не мав навіть Людовік XIV. Ось чому треба ставитися до цього догмату як до всіх релігійних догматів, на які здатен вплинути лише час.

Було б, втім, марно намагатися похитнути цей догмат, оскільки він спирається все-таки на деякі доводи, що свідчать на його користь. «У часи рівності, – справедливо каже Токвіль, – люди не мають довіри один до одного через свою подібність».

Та саме ця подібність вселяє в них довіру, майже безмежну, до суспільної думки, бо вони вважають, що внаслідок всезагального розумового розвитку істина має бути там, де знаходиться більшість».

Треба припустити, отже, що обмеження подання голосів на яких би там не було підставах має привести до покращення голосувань натовпу? Я не допускаю цього на підставі раніше вказаних мною причин, що стосуються низького розумового рівня всіх зібрань, яким би не був їхній склад. У натовпі люди завжди порівнюються, і якщо справа стосується загальних запитань, то подання голосів сорока академіків виявиться зовсім не кращим за подання голосів сорока носильників води. Не думаю, щоб голосування, на котрі так часто нарікали через загальне подання голосів (наприклад, відновлення імперії), мали б інший характер, якби голосувальники були обрані виключно з-поміж учених і освічених. Якщо який-небудь індивід вивчав грецьку мову, математику, став архітектором, ветеринаром, медиком чи адвокатом, то це ще не значить, що він набув особливих знань про соціальні питання. Адже всі наші економісти переважно освічені люди, в більшості випадків професори й академіки, та хіба є бодай одне загальне питання, протекціонізм, біметалізм і т. д., стосовно котрого вони могли б дійти згоди? І це через те, що всі їхня наука є лише дуже пом'якшеною формою загального невігластва. Перед соціальними ж проблемами, до котрих належить стільки невідомих величин, стають рівними будь-які незнання.

Таким чином, якщо навіть виборчий корпус складатиметься виключно з людей, наповнених наукою, все таки їхній вотум буде не кращим і не гіршим за нинішні голосування виборців. Вони будуть точно так само зважати на свої почуття і на дух своєї партії. Наші труднощі ніскільки б не зменшилися, але довелось б, крім того, зазнати ще й важкої тиранії каст.

Подання голосів натовпу скрізь буде однаковим і врешті решт завжди слугуватиме вираженням прагнень і несвідомих потреб раси, байдуже – чи буде це подання голосів обмеженим

чи загальним і чи практикується воно в республіканській або монархічній державі, у Франції, Бельгії, Греції, Португалії чи Іспанії.

Арифметичне середнє всіх обрань в будь-якій країні є відображенням духу раси, а цей дух лишається майже однаковим з покоління до покоління.

Все сказане дотепер підводить нас до висновку, що раса має велике значення і що інституції й уряди виконують лише незначну роль у житті народів. Керівництво цими народами здійснює переважно дух раси, тобто, спадкові залишки, поєднання котрих, власне, становить дух раси. Раса й мета нагальних потреб повсякденного життя – ось таємничі володарі, що здійснюють управління на шляху нації.

Розділ V

Парламентські зібрання

У парламентському натовпі бачимо більшість рис, спільних з розмаїтим, неанонімним натовпом. – Однобічність поглядів. – Сприйнятливність до навіювання та її межі. – Роль ватажків. – Причини їхньої привабливості. – Вони є справжніми володарями зібрання, голосування яких є, таким чином, голосуванням невеликої меншості. – Могутність ватажків абсолютна. – Елементи їхнього ораторського мистецтва. Слово і образи. – Непривабливий оратор не має змоги змусити взяти до уваги свої докази. – Перебільшення почуттів, як добрих, так і поганих. – Автоматизм, що знаходить своє вираження в певні моменти. – Засідання Конвенту. – Випадки, коли зібрання втрачає риси властиві натовпові. – Вплив спеціалістів на технічні питання. – Переваги й небезпеки парламентського режиму в усіх державах. – Він пристосований до сучасних потреб, але тягне за собою фінансові витрати й прогресивне обмеження свободи. – Висновки.

Парламентські зібрання становлять із себе розмаїтий неанонімний натовп. Незважаючи на їхній різний склад у різні епохи й у різних народів, вони все-таки мають спільні риси, причому вплив раси полягає лише у пом'якшенні чи в поглибленні цих рис. Парламентські зібрання в найрізноманітніших країнах, у Греції, Італії, Португалії, Іспанії, Франції, Америці, мають дуже помітні аналогії у своїх обговореннях і голосуваннях, і завдають урядам однакових клопотів.

Парламентський режим, втім, є ідеалом усіх сучасних цивілізованих народів, хоча за його основу покладена та психологічно неправильна ідея, що багато людей, котрі зібралися разом, швидше здатні дійти до незалежного й мудрого рішення, аніж невелика їх кількість.

У парламентських зібраннях ми бачимо риси, властиві будь-якому натовпу: однобічність ідей, дратівливість, сприйнятливність до навіювань, надмірність почуттів, переважання впливу ватажків. Але вже внаслідок свого виняткового складу парламентський натовп має певні особливості, про котрі ми зараз поговоримо.

Однобічність поглядів є дуже важливою рисою цього натовпу. У всіх партіях, особливо в латинських народів, ми бачимо незмінну схильність вирішувати найскладніші соціальні проблеми через найпростіші абстрактні принципи й загальні закони, що застосовуються у всіх випадках. Принципи, природно, змінюються згідно з кожною партією, та вже внаслідок свого перебування у натовпі індивіди завжди виявляють прагнення до переоцінювання цих принципів і намагаються довести їх до крайніх меж. Ось через що парламенти завжди є представниками самих крайніх поглядів.

Найдосконалішим зразком однобічності таких зібрань є якобінці великої революції. Присякнуті догматами й логікою, з головою, виповненою невизначеними загальними поняттями, якобінці намагалися втілити в життя свої стійкі принципи, не переймаючись подіями, і можна сміливо сказати, що вони пройшли крізь усю революцію й не помітили її. Вони взяли на озброєння дуже прості догмати, котрі були для них дороговказами, вони уявили, що можуть переробити усі складові частини суспільства, і повернути витончену цивілізацію до ранньої фази соціальної революції. Способи, котрі вони застосовували для здійснення їхньої мети, також були абсолютно однобічними. Вони обмежувалися лише тим, що силою знищували все, що їм заважало. Втім, усі інші – жирондисти, монтаньяри, термідоріанці і т. д. – чинили так само.

Парламентський натовп дуже легко сприймає навіювання, що, як і в будь-якому натовпі, йдуть від привабливих ватажків. Але в парламентських зібраннях сприйнятливість до навіювань має чітко окреслені межі, на котрі нам не завадить вказати.

Стосовно всіх питань, що становлять місцевий чи обласний інтерес, члени парламентського зібрання мають настільки усталену й незмінну думку, що жодна аргументація не спроможна її похитнути. Навіть талант Демосфена не міг би примусити депутата змінити свій вотум стосовно таких питань, як протекціонізм та ін., що представляє вимоги впливових виборців. Попередній вплив, якого зазнали щодо цього депутати та їх виборці, такий потужний, що перешкоджає будь-яким іншим впливам і сприяє дотриманню абсолютної усталеності поглядів.

Ймовірно, до цих поглядів, встановлених заздалегідь під час виборів, належать такі міркування одного старовинного англійського парламентського діяча: «Протягом тих п'ятдесяти років, що я засідаю у Вестмінстері, я чув багато промов. Зовсім небагато з них змусили мене змінити свої погляди, але жодна не змінила мого вотуму».

У загальних питаннях, що стосуються, наприклад, скасування міністерства, впровадження податків і т. д., не існує жодної усталеності поглядів, через що тут можуть діяти навіювання ватажків зовсім так само, як і в звичайному натовпі. Кожна партія має своїх ватажків, які мають подеколи цілковито однаковий вплив, внаслідок чого депутат зазнає інколи протилежних впливів і цілком природно проявляє нерішучість. Цим можна пояснити таку ситуацію, коли часом депутат за якихось чверть години змінює свою думку, втує протилежним чином і додає яку-небудь статтю до щойно проголосованого ним закону, внаслідок чого цілковито знищує його значення. Так, наприклад, щойно відібравши право у фабрикантів вибирати й звільняти своїх робітників, депутат, голосуючи за поправку до цього закону, майже цілком позбавляє його сили.

Ось на цій підставі палата депутатів під час кожного законодавчого періоду демонструє, поруч із цілком конкретними, також і дуже невизначені погляди. Але, оскільки загальні питання завжди бувають численнішими, то в палаті зазвичай переважає нерішучість, підтримувана страхом перед виборцем, прихований вплив котрого завжди намагається протидіяти впливам ватажків. У таких самих дискусіях, дуже, втім, численних, стосовно котрих у членів зібрання немає заздалегідь усталених поглядів, завжди здобувають перемогу ватажки, котрі нав'язують свої погляди натовпові. Потреба у таких ватажках очевидна вже через те, що в статусі провідників груп вони зустрічаються на зібраннях всіх країн і є справжніми володарями цих зібрань. Люди в натовпі не можуть обійтися без пана, й через це голосування якогось зібрання зазвичай слугує лише виразником поглядів лише дуже невеликої меншості.

Ватажки діють переважно не через свої розмірковування, а через свою привабливість, і найкращим доказом цього є те, що, втративши привабливість через якийсь випадок, вони разом з нею втрачуть і впливовість.

Привабливість ватажків має індивідуальні особливості і не залежить ні від імені, ні від їх уславленості. Ось що розповідає Жюль Симон про відомих людей 1848 року, поміж якими він засідав.

«За два місяці до того, як він зробився всемогутнім, Людовік Наполеон був ніким...»

Віктор Гюго зійшов на трибуну. Він не мав успіху.

Його слухали, як слухають Фелікса Піа, але йому аплодували менше.

«Я не люблю його ідей, – сказав мені Волабелл, коли мова зайшла про Фелікса Піа, – але це один з найвідоміших письменників і найбільший оратор Франції». Едгар Кіне, цей рідкісний і могутній розум, вважався ні за що. Він мав популярність до відкриття зібрання, але на зібранні її зовсім не мав...

Політичні зібрання є саме таким місцем на землі, де пошук генія відчувається менш за все.

Там мають значення красномовство, пристосоване до часу й місця, і послуги, що надаються не вітчизні, а партіям. Для надання належної пошани Ламартину у 1848 році, а також Т'єру в 1871 році знадобився могутній стимул у вигляді переконливої й непереборної небезпеки, але щойно вона минула, зразу ж зникли відчуття і страху, і вдячності».

Я оприлюднив цю цитату заради фактів, що є у ній, але не заради пояснень, котрі становлять лише вельми посередню цікавість з погляду психології. Натовп негайно втратив би свої властивості натовпу, якби взяв до уваги послуги, надані ватажками вітчизні або партіям. Натовп, що скоряється перед ватажком, скоряється лише перед його привабливістю, і до цього не доміщується жодне почуття цікавості чи вдячності. Ось через що ватажок, який має достатньо привабливості, має майже абсолютну владу. Відомо, наприклад, який величезний вплив мав протягом багатьох років, завдяки своїй привабливості, один відомий адвокат, розгромлений на останніх виборах внаслідок певних фінансових подій. Колись за одним лише його покликом валилися міністерства, і один письменник наступним чином змалював його діяльність: «П-ну Х. ми зобов'язані переважно тим, що заплатили за Тонкін втричі дорожче, ніж це того вартувало, що ми не посіли надійного місця на Мадагаскарі, що у нас через обман відібрали панування на нижньому Нігері, і що ми втратили панівне місце, котре посідали колись у Єгипті. Теорії п-на Х. завдали нам більших територіальних втрат, ніж усі спустошення Наполеона I».

Не варто, втім, надто вже звинувачувати вищеназваного ватажка. Звичайно, він коштує нам дуже дорого, та все ж його вплив переважно базувався на тому, що він дотримувався суспільної думки, котра в колоніальних питаннях дотримувалася інших поглядів, ніж тепер. Ватажок дуже нечасто йде попереду суспільної думки; зазвичай він прямує за нею й засвоює собі всі її облуди.

Способи переконання, котрі застосовують ватажки за винятком своєї привабливості, такі ж самі, що й у будь-якому іншому натовпі. Щоб майстерно застосовувати їх, ватажок повинен, хоча б навіть несвідомим чином, сприймати психологію натовпу і знати, як треба говорити з натовпом. Особливо йому має бути відомою привабливість певних слів, формул і образів. Він повинен володіти цілковито специфічним красномовством, що полягає, переважно, в енергійних, хоча й цілком бездоказових твердженнях і яскравих образах, огорнутих у вельми поверхові міркування. Такий тип красномовства можна зустрінути на всіх зібраннях, навіть в англійському парламенті, незважаючи на всю його врівноваженість.

«Нам постійно доводиться читати про дискусії в палаті общин, – пише англійський філософ Мен, – котрі складаються майже винятково з обміну загальними місцями, що не мають особливого значення, й вельми гострими висловлюваннями.

Однак цей тип загальних формул чинить вражаючий вплив на уяву чистої демократії. Завжди легко змусити натовп прийняти загальні докази, якщо їх підносити йому через вирази, що діють на його уяву, хоча ці докази й не підлягали жодній попередній перевірці й навіть навряд чи йому доступні».

Значення таких сильних виразів, на котре вказує вищенаведена цитата, зовсім не перебільшене. Ми вже кілька разів вказували на особливу могутність слів і формул. Треба обирати такі слова, котрі можуть викликати дуже живі образи. Наступна фраза, запозичена нами з промови одного з ватажків наших зібрань, є чудовим прикладом такого красномовства: «Того дня, коли один і той самий корабель понесе на заслання до гарячкових берегів продажного політика і вбивцю-анархіста, вони можуть розпочати розмову і вважатимуть один одного двома додатковими сторонами одного й того ж соціального стану речей».

Образ, викликаний цією промовою, достатньо зрозумілий, і, звісно, супротивники оратора повинні були відчувати, чим він їм загрожує. Вони мали водночас уявити і гарячкові береги, і корабель, що відвозить їх, адже і вони теж можуть бути зараховані до тієї доволі погано розмежованої категорії політиків, на котрих натякав оратор. Зрозуміло, разом із цим вони мали від-

чувати такий самий невиразний страх, котрий відчували члени Конвенту, коли слухали невиразні промови Робесп'єра, що більшою або меншою мірою погрожували їм ножем гільйотини. Під впливом оцього почуття страху члени Конвенту й поступилися тоді перед Робесп'єром.

Для ватажків важливо дозволяти собі найнеймовірніші перебільшення. Оратор, слова котрого я щойно цитував, не викликаючи особливих протестів міг стверджувати, що банкіри і священники утримували на зарплаті бомбістів і що адміністратори великих фінансових компаній заслуговують на таке саме покарання, як і анархісти. На натовп такі твердження завжди впливають, і навіть тим дужче, чим вони палкіші й загрозовіші. Ніщо так не залякує слухачів, як таке красномовство, вони не протестують через побоювання уславитися як зрадники і посіпаки.

Таке особливе красномовство можна чути на всіх зібраннях, і в критичні моменти воно завжди посилюється. З такого погляду читання промов великих ораторів революції становить чималу цікавість. Ці оратори вважали себе зобов'язаними постійно переривати свою промову, щоб полаяти злочин і похвалити добродійство, а також щоб вибухнути прокльонами проти тиранів і тут таки дати клятву – «жити вільним або померти». Слухачі підводилися, несамовито аплодували ораторам і потім, заспокоєні, знову сідали на свої місця.

Ватажок може бути іноді розумною й освіченою людиною, але взагалі ці чесноти швидше навіть шкодять йому, ніж приносять користь. Розум робить людину поблажливішою, відкриваючи перед нею сутність речей і даючи їй самій можливість з'ясувати і розуміти, а також значно послаблює напруженість і силу переконань, необхідних для того, щоб бути проповідником і апостолом. Відомі ватажки всіх часів, особливо ватажки революцій, вирізнялися надзвичайною обмеженістю, причому навіть найобмеженіші з них мали переважно найбільший вплив.

Промови найзнаменитішого з них, Робесп'єра, часто вражають своєю абсурдністю. Читачи ці промови, ми не можемо пояснити собі величезної ролі могутнього диктатора.

«Загальні місця, багатослів'я дидактичного красномовства й латинська культура, настановлена до послуг, скоріше, дитячої душі, ніж зухвальця, що межувала як у захисті, так і в нападі з манерою школярів, котрі гукають: «А йди сюди!» Жодної ідеї, жодної дотепної думки чи витівки, лише постійна нудьга посеред бурі. І наприкінці цього читання мимоволі хочеш вигукнути: «Уф!» – як це робив чемний Камілл Демулен».

Страшно навіть подумати інколи про ту силу, що її отримує приваблива людина з надзвичайно вузьким світоглядом, від якогось дуже глибокого переконання. Але для того, щоб ігнорувати всілякі перешкоди й уміти бажати, треба вміти поєднувати у собі всі ці три умови. Натовп інстинктивно розпізнає в таких енергійних переконаних людях своїх очільників, котрих він постійно потребує.

У парламентському зібранні успіх якої-небудь промови майже виключно залежить від міри привабливості оратора, а не від його аргументів. І це підтверджується тим, що, якщо оратор втрачає свою привабливість з якоїсь причини, то він втрачає зразу ж і свою впливовість, тобто, він вже не має більше змоги керувати голосуванням на власний розсуд.

Що ж стосується невідомого оратора, який виступив з промовою, хоча б і дуже аргументованою, але такою, що не містила в собі нічого іншого, крім цих ґрунтовних доказів, то найбільше, на що він може розраховувати, – це щоб його вислухали. Депутат і проникливий психолог Декюб так змалював образ депутата, позбавленого привабливості: «Депутат, який заявив місце на трибуні, виймає свої документи, методично розгортає їх і з упевненістю починає свою промову... Він лестить собі думкою, що йому вдасться вселити в душу слухачів свої власні переконання. Він ретельно зважив свої аргументи і, маючи в запасі масу цифр і доказів, заздалегідь впевнений у своїй перемозі, бо на його думку, будь-який опір має щезнути перед очевидністю. Він починає свою промову, переконаний у тому, що має рацію, розраховуючи на увагу своїх колег, котрі, звичайно, нічого іншого не бажають, лише схилитися перед істиною.

Він говорить, трохи спантеличений гамором, що розростається, і зразу ж дивується від тих рухів, що почалися в залі.

Що ж це таке, чому не запановує тиша?

Через що така всезагальна неувага? Про що думають ось ці, котрі розмовляють один з одним? Яка така нагальна потреба змусила он того депутата залишити своє місце?

Оратор починає відчувати тривогу, супить брови, зупиняється. Президент підбадьорює його, він починає знову, підвищує голос. Його слухають ще неухважніше. Він ще дужче напружує свій голос, хвилюється; гамір посилюється. Він вже не чує сам себе, ще раз зупиняється, потім, злякавшись, що його мовчанка викличе неприємний вигук «закрий обговорення», він знову починає говорити. Гамір стає нестерпним».

Коли парламентські зібрання досягають певного ступеня збудження, вони стають схожі на звичайний строкатий натовп, і їхні почуття завжди бувають крайніми. Вони можуть проявити якнайбільший героїзм і в той же час чинити найгірше насильство. Індивід у такому зібранні припиняє бути самим собою такою мірою, що починає втувати заходи, котрі прямо шкодять його особистим інтересам.

Історія революції свідчить, до якої міри зібрання можуть ставати несвідомими й скорятися перед навіюваннями, що найдужче суперечать їхнім інтересам.

Великою жертвою для дворянства було зречення від своїх привілеїв, разом із тим воно без коливань зробило цю жертву в знамениту ніч установчих зборів. Зречення від своєї особистої недоторканності створило для членів Конвенту постійну загрозу смерті; разом із тим вони зважилися на це й не побоялися взаємно знищувати одне одного, чудово знаючи, однак, що завтра вони самі можуть потрапити на той самий ешафот, на який сьогодні відправили своїх колег. Та вони вже дійшли до стану цілковитого автоматизму, механізм котрого я вже описав, тому жодна розважливість не могла завадити їм скорятися перед навіюваннями, що гіпнотизували їх. Дуже типова щодо цього така фраза з мемуарів одного з членів Конвенту, Білльо Варенна: «Здебільшого ми й самі не хотіли, на два дні, чи на один день раніше, приймати ті рішення, за котрі нам тепер дорікають, – каже він, – але ці рішення породила криза». Нічого не може бути справедливішого!

Такий прояв несвідомого можна бачити під час усіх бурхливих засідань Конвенту.

«Вони схвалюють і призначають, – каже Тен, – те, до чого самі відчувають відразу, – не лише дурниці й безумства, але й злочини, убивства невинних, убивства своїх же друзів. Одноголосно й під грім найбурхливіших аплодисментів ліва об'єднується з правою й відправляє на ешафот Дантона, свого природного головуючого, великого організатора й керівника революції. Одноголосно і також під шум аплодисментів права з'єднується з лівою й втує найгірші декрети революційного уряду. Одноголосно й під захоплені вигуки ентузіазму й заяви палкого співчуття Коло д'Ербуа, Кутона, Робесп'єра Конвент за допомогою випадкових і численних обрань утримує на своєму місці людиновбивчий уряд, котрий ненавидять одні за свої вбивства й інші – за те, що він прагне до їхнього знищення. Рівнина й Гора, більшість і меншість, закінчили на тому, що погодилися разом сприяти своєму власному самовбивству. Двадцять другого преріалю Конвент у повному складі підставив свою шию й восьмого термідора, зразу ж після промови Робесп'єра, він знову підставив її».

Ця картина, мабуть, може видатися надто вже похмурою, але разом із тим вона правдива. Парламентські зібрання, достатньо збуджені й загіпнотизовані, проявляють точнісінько такі самі риси; вони стають схожими на тремтливую отару, котра скоряється перед усіма імпульсами. Наступний опис зібрання 1848 року, здійснений Споллером, парламентським діячем, чий демократичні переконання безсумнівні, запозичений мною з *Revue Littéraire* як дуже типовий. У ньому йдеться про всі надмірні почуття, властиві натовпу, й ту надмірну мінливість, що дозволяє натовпу за кілька миттєвостей пройти через всю градацію найсуперечливіших почувань.

«Розбрат, недовіра, заздрість і почергово – сліпа довіра й безмежні сподівання призвели до падіння республіканської партії. Її наївність і щиросердність можна було порівняти хіба що з її всезагальною недовірою. Жодного відчуття законності, жодного уявлення про дисципліну; лише страхи й ілюзії, що не мають меж, – щодо цього селянин і дитина дуже подібні між собою. Їхній спокій може змагатися лише з їхнім нетерпінням, їхня лютість дорівнює їхній сумирності. Це особливість ще не цілком сформованого темпераменту й наслідок відсутності виховання. Їх ніщо не дивує, але все збиває з пантелику. Тремтячі, боягузливі й разом з тим безстрашні й героїчні, вони кидаються у вогонь і відступають перед тінню.

Вони не знають нічого про наслідки й стосунки речей. Вони так само швидко занепадають духом, як і досягають збудженого стану, схильні до паніки, вони завжди хапають або надто високо, або надто низько й не дотримуються ніколи належної міри й ступеню. Рухливіші за воду, вони змінюють на собі всі кольори й набувають усіх форм.

Яку ж основу для уряду могли б вони утворити?»

На щастя, потрібні особливі умови, щоб всі ці риси зробилися постійним явищем на парламентських зібраннях. Ці зібрання стають натовпом лише у певні моменти. У величезній більшості випадків люди, котрі входять до їх складу, зберігають свою індивідуальність, і саме через це зібрання можуть видавати чудові технічні закони. Щоправда, ці закони колись були опрацьовані яким-небудь фахівцем в кабінетній тиші, тому, по суті, вони є результатом праці одного індивіда, а не цілого зібрання. І такі закони, звісно, завжди бувають найкращими, а псуються лише тоді, коли ціла низка невдалих поправок перетворює їх на колективну справу.

Діяльність натовпу завжди і скрізь буває нижчою за діяльність окремого індивіда. Лише фахівці рятують зібрання від прийняття надто безладних і недоцільних рішень, і в таких випадках фахівець завжди є тимчасовим ватажком. Зібрання на нього не впливає, зате він сам впливає на нього.

Незважаючи на всі труднощі, пов'язані з їхньою діяльністю, парламентські зібрання все-таки є кращим з того, що дотепер могли запропонувати народи для самоуправління, і головне – щоб обгородити себе, наскільки це можливо, від ігра особистої тиранії. Зрозуміло, що парламент є ідеалом уряду, принаймні, для філософів, мислителів, письменників, акторів і вчених – словом, для тих, хто утворює верхівку цивілізації. По суті ж, парламентські зібрання становлять серйозну небезпеку лише у двох напрямках: стосовно насильницької розтрати фінансів і стосовно прогресивного обмеження індивідуальної свободи.

Перша небезпека є невідворотним наслідком вимог і непередбачливості натовпу виборців. Нехай який-небудь член зібрання запропонує яку-небудь дію, суголосну демократичним ідеям, наприклад забезпечення пенсії робітникам, збільшення платні залізничним сторожам, вчителям і т. д.; інші члени відчуватимуть страх перед виборцями й не посміють відкинути запропоновані дії через те, що побояться виказати зневагу перед зацікавленнями вказаних вище осіб, хоча й усвідомлюватимуть, що ці дії стануть важким тягарем для бюджету й вимагатимуть нових податків. Коливання, таким чином, неможливі. Наслідки збільшення видатків є віддаленими й не стосуються членів зібрань безпосередньо, зате наслідки негативного вотуму можуть дати про себе знати того дня, коли доведеться постати перед виборцями.

Крім цієї першої причини, що викликала збільшення видатків, існує друга, не менш категорична – обов'язок погоджуватися з усіма видатками, що становлять суто місцевий інтерес. Депутат не може опиратися в цьому випадку, бо видатки підуть на виконання вимог виборців, і він лише у тому випадку може розраховувати на задоволення вимог свого округу, якщо сам поступиться перед подібними вимогами своїх колег.

У номері *Economiste* від 6 квітня 1895 року надрукований цікавий огляд того, у що можуть вилитися протягом одного року витрати, котрі становлять суто виборчий інтерес і стосуються будівництва залізниць. Щоб з'єднати Лангей (місто з 3000 мешканців), що знаходиться на горі, з Пюї, проголосували за будівництво залізниці, котре коштуватиме 15 мільй-

онів; для з'єднання Бомона (3500 мешканців) з Кастель-Саррацином проголосовано 7 мільйонів; для з'єднання селища Усть (523 мешканці) із Сенкс (1200 мешканців) – 7 мільйонів; для з'єднання Прад з селищем Олетт (747 мешканців) – 6 мільйонів, і т. д.

За один лише 1895 рік проголосовано 90 мільйонів на будівництво залізниць, що не становлять жодного загального інтересу. Інші витрати, проголосовані також в інтересах виборців, не менш значні. Закон про пенсії для робітників коштуватиме 165 мільйонів на рік, згідно з підрахунками міністра фінансів; за словами ж академіка Леруа-Больє – 800 мільйонів. Зрозуміло, що постійне прогресування таких витрат має невідворотно призвести до банкрутства. Багато європейських країн – Португалія, Греція, Іспанія, Туреччина – вже дійшли до цього; інші ж, наприклад, Італія, скоро опиняться в такому становищі.

Та занадто перейматися з цього приводу не варто, бо публіка без особливих протестів погодилася зі зниженням на 4/5 платежів за купонами у цих державах. Такі дотепні банкрутства дозволяють миттєво зупинити порушення рівноваги бюджетів. Війни, соціалізм і економічна боротьба готують нам ще й не такі катастрофи, й у епоху всезагального розпаду, до якої ми вступили, треба змиритися з необхідністю жити одним днем і не перейматися майбутнім, котре від нас приховане.

Інша з цих небезпек, котру становлять парламентські зібрання, – вимушене обмеження індивідуальної свободи, хоча й не так впадає у вічі, але разом з тим цілком реальна. Вона є результатом численних і завжди обмежувальних законів, проголосованих парламентами, котрі вважають, що зобов'язані так вчинити й не помічають наслідків цього через свою однобічність.

Очевидно, ця небезпека справді неминуча, якщо навіть Англія, що має, звичайно, найдосконаліший тип парламентського режиму (такого, в котрому представник незалежніший від свого виборця, ніж де б там не було), не змогла уникнути цієї небезпеки.

Герберт Спенсер у одній зі своїх попередніх праць стверджував, що зростання уявної свободи має супроводжуватися зменшенням істинної свободи. Повертаючись до цього у своїй новій книзі «Індивід і держава», Спенсер висловлюється наступним чином про англійський парламент: «З цього часу законодавство пішло тим шляхом, на котрий я вказував. Диктаторські заходи швидко зростали, постійно прагнули до того, щоб обмежити особисту свободу, й при тому у два способи: щорічно видавалася велика кількість постанов, що накладали обмеження на громадян у тому, де їхні дії колись були цілком вільними, й змушували їх чинити такі дії, котрі вони могли колись чинити або не чинити за бажанням. У той же час суспільні повинності, все більш і більш обтяжливі, особливо ті, що мали місцеве походження, обмежували свободу громадян ще дужче, скоротивши ту частину їхнього прибутку, котру вони могли витратити на свій розсуд, і збільшивши ту частину, котра від них віднімається для потреб суспільних діячів».

Таке прогресивне обмеження свободи має у всіх країнах особливу форму, на котру, однак, Герберт Спенсер не вказує. Впровадження цілої низки численних заходів, що мають зазвичай обмежувальну функцію, необхідним чином призводить до збільшення кількості чиновників, що мають стежити за їх виконанням, і посилення їхньої влади та впливу; ці чиновники, отже, прогресивно прагнуть до того, щоб стати справжніми володарями в цивілізованих країнах. Владі їх велика ще й тому, що постійні зміни правління зовсім не впливають на їхнє становище, у той час як адміністративна каста – єдина, що уникає цих змін, є безвідповідальною, безособовою й безперервною. З-поміж усіх типів деспотизму найважчий саме той, котрий має таку трояку форму.

Постійне винаходження таких обмежувальних законів і постанов, котрі охоплюють візантійськими формальностями всі найменші прояви життя, фатальним чином веде до все більшого й більшого звуження сфери, в котрій громадяни можуть пересуватися вільно.

Жертви ілюзії, котра змушує їх вважати, що примноження законів краще забезпечить їм рівність і свободу, народи щодня накладають на себе важчі кайдани.

Проте, все це не минає для них безслідно. Коли народи звикають витримувати всіляке іго, вони самі шукають його й доходять до втрати всілякої самостійності й енергії. Вони перетворюються на безтілесну тінь, на пасивних автоматів, без волі, без сили, без здатності до опору. Ось у таких випадках людина буває змушена шукати деінде ті пружини, котрих їй не вистачає. Завдяки зростанню індиферентності й безсилля громадян, роль урядів неодмінно мусить зрости ще дужче. Уряди повинні мимоволі розвинути дух ініціативи, підприємництва й керівництва, бо все це відсутнє в приватних осіб; вони повинні все розпочинати, всім керувати, все захищати. Держава врешті республіка стає всемогутнім провидінням. Досвід навчає, однак, що влада таких богів ніколи не буває ні надто міцною, ні надто сильною.

Таке прогресивне обмеження всілякої свободи у деяких народів – незважаючи на зовнішні вольності, котрі дають лише ілюзію свободи, – очевидно, є наслідком не лише якого-небудь режиму, але й старості цих народів; воно є одним із симптомів, що передують фазі занепаду, котрої не змогла уникнути дотепер ще жодна цивілізація.

Якщо зважати на настанови минулого й симптоми, що з'являються зусібіч, то більшість наших сучасних цивілізацій вже досягла цієї фази кінцевої старості, що передує занепаду. Очевидно, такі фази мають однакове фатальне значення для усіх народів, бо в історії вони трапляються часто.

Всі ці фази загальної еволюції цивілізації неважко викласти стисло, й ми закінчимо нашу працю таким викладом. Можливо, цей побіжний огляд трохи висвітлить причини нинішньої могутності натовпу.

Якщо ми простежимо в загальних рисах генезу величі й занепаду цивілізацій, котрі передували нашій цивілізації, то що ж ми побачимо в першу чергу?

На початку цих цивілізацій ми бачимо зменшення людей різного походження, що об'єднуються між собою завдяки випадковим міграціям, нашестям і перемогам. Загальний зв'язок між усіма цими людьми, котрі відрізнялися одне від одного своєю мовою й релігією, в жилах котрих текла різна кров, здійснювала напівневизнана влада одного вождя. У таких змішаних скупченнях людей досягли вищого ступеня психологічні риси натовпу: тимчасове поєднання частинок, героїзм, недоліки, імпульсивність і бурхливі почуття. Міцного в такому збіговиську нема нічого, це варвари.

Згодом час робить свою справу. Тотожність середовища, повторні схрещування, потреби загального життя повільно діють, і збіговисько одиниць різного роду починає зливатися й утворювати расу, тобто, агрегат, що має спільні риси й почуття, котрі все дужче й дужче закріплюються спадковістю. Натовп стає народом, і цей народ вже може вийти зі стану варварства. Однак, він вийде з нього лише тоді, коли, після тривалих зусиль, постійної боротьби й численних починань він здобуває ідеал. Походження цього ідеалу не має великого значення; він може становити з себе культ Риму, Афін чи поклоніння Аллаху, байдуже, та цього ідеалу вистачить, щоб створити єдність почуттів і думок у всіх індивідів раси, котра прямує шляхом свого утворення.

Ось тоді й може народитися нова цивілізація з усіма своїми інституціями, віруваннями й мистецтвом.

Раса, котра йде за своєю мрією, поступово здобуває все, що надає блиску, сили й величі. Вона, поза сумнівом, буде натовпом певний час, але тоді за мінливими й рухливими рисами, властивими будь-якому натовпу, завжди буде знаходитися міцний субстрат – дух раси, що значно обмежує розмах коливань народу й керує випадковостями.

Коли час завершить свою творчу діяльність, він неминуче перейде до справи руйнування, котрої не уникнути ні богам ні людям. Коли цивілізація досягне певного рівня могутності й складності, вона припиняє зростання й приречена на занепад. Скоро настане час її старості. Її настання буде обов'язково відзначене послабленням ідеалу, що підтримував дух раси. Поки

блідне ідеал, починають хитатися будівлі політичних, соціальних і релігійних інституцій, котрі спиралися на цей ідеал.

Поки зникнення ідеалу прогресує раса все більше й більше втрачає те, що становило її силу, єдність і зв'язність. Особистість і розум індивіда можуть, однак, розвиватися, але в той же час колективний егоїзм раси змінюється на надмірний розвиток індивідуального егоїзму, що супроводжується послабленням сили характеру й зменшенням здатності до дії. Те, що було колись народом, певною єдністю, загальною масою, перетворюється на звичайну агломерацію індивідів без будь-якого зв'язку, лише тимчасово й штучно утримуваних разом традиціями й інституціями. Ось тоді й настає момент, коли люди, роз'єднані своїми особистими зацікавленнями й прагненнями, котрі не вміють керувати собою, вимагають, щоб керували їхніми найменшими діями, і держава починає їх поглинати.

Через остаточну втрату ідеалу раса остаточно втрачає свій дух; вона перетворюється на жменьку окремих індивідів і стає тим, чим була на самому початку, – натовпом. Тоді знову у ній виникають усі особливі й мінливі риси, властиві натовпу, котрі не мають ні стійкості, ні майбутнього. Цивілізація втрачає свою міцність і стає підвладною будь-яким випадковостям. Володарює чернь, виступають варвари. Цивілізація ще може видаватися блискучою, бо зберігся ще зовнішній фасад її будівлі, створений довготривалим минулим, але насправді будівля вже трухлява, її ніщо не підтримує, й вона падає від першої ж бурі.

Перехід від варварства до цивілізації в погоні за мрією, далі – поступовий занепад і відмирання, щойно ця мрія буде втрачена, – ось у чому полягає життєвий цикл кожного народу.

Переклад українською Ярослава Мишанича.

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbytskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM ©
<https://andronum.com/>

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

For information about permission to reproduce selections from this book, write to
vl@strelbooks.com
or publishing@andronum.com.ua

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbytskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM ©
<https://andronum.com/>

Все права защищены. Никакая часть этой публикации не может быть воспроизведена, распространена или передана в любой форме и любыми средствами, включая фотокопирование, запись или другие электронные или механические методы, без предварительного письменного разрешения издателя, за исключением случаев ограниченного цитирования и для некоторых других некоммерческих целей, разрешенных законом об авторских правах.

Чтобы получить информацию о разрешении воспроизведения этой публикации, пишите на адрес:
vl@strelbooks.com
или publishing@andronum.com.ua